ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

(Shabad Kirtan Prampara Da Pramukh Sangti Saaz Jorhi : Vishleshnatmik Addhayan)

Thesis Submitted For the Award of the Degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

In
Performing Arts – Music

By
Tarnjit Singh
41800620

Supervised By
Dr. Kulwinder Singh

Transforming Education Transforming India

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY,
PUNJAB
2022

DECLARATION

The work embodied in the thesis entitled **‘ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ (Shabad Kirtan Prampara Da Pramukh Sangti Saaz Jorhi : Vishleshnatmik Addhayan)’** submitted to the the School of Journalism, Films and Creative Arts, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab for the award of degree of **Doctor of Philosophy** in the subject of Music has been done by me. The thesis is entirely based on my own research work and not submitted elsewhere for the award of any other degree. All ideas and references have been duly acknowledged.

Signature of Candidate

CERTIFICATE

This is to certify that the work included in the thesis entitled '**ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ (Shabad Kirtan Prampara Da Pramukh Sangti Saaz Jorhi : Vishleshnatmik Addhayan)'** submitted to the School of Journalism, Films and Creative Arts, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab for the degree of **Doctor of Philosophy,** was carried out by **Tarnjit Singh** at the Department of Performing Arts, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab, under my Supervision. This is an original work and has not been submitted in part or full for any other degree/diploma at this or any other University/Institute. This thesis is fit to be considered for evaluation for the award of degree of Ph.D.

Signature of Supervisor

Dr. Kulwinder Singh

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਇੱਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਇਸ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਾਹੌਲ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਤਾਲ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰ, ਜਤਿ, ਛੰਤਾ ਕੀ ਜਤਿ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਗਾਇਨ ਧਾਰਾ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਗਾਇਨ ਲਈ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਰਬਾਬ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਰੰਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ।ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਜੋੜੀ' ਸਾਜ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਕਾਰ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਦਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਰਾਗੀਆਂ- ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਸਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਲਈ ਤਾਲ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸਰ ਗਿਆ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ

ਕੋਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ **ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ** ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਰਾਣੇ, ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੁਲ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

— ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

— ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

— ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

— ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ

— ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ : ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ; ਇਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ, ਘਰ, ਜਤਿ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ, ਧੁਨੀ/ਧੁਨਿ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ 'ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ

ਵਿੱਚ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਖੋਜ ਵਿਧੀ, ਉਦੇਸ਼, ਦੱਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਧੀ, ਦੱਤ ਉਪਕਰਨ, ਦੱਤ ਸਰੋਤ, ਦੱਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ, ਗੁਰੂ ਕਾਲ, ਸਿੱਖ ਰਾਜਕਾਲ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ 'ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ, ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ 'ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ 'ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ : ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਵਰਣ, ਬੋਲ, ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ, ਸਾਜ਼ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ, ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਧੰਨਵਾਦ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪੰਚ ਭੂਤਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਪਲ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭਾਰਦਵਾਜ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਡੱਪਣ ਦਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਟੀਚਿੰਗ ਅਤੇ ਨਾਨ-ਟੀਚਿੰਗ ਸਟਾਫ ਦਾ ਵੀ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਮੈਂ, ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣੀਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਬਲਾ ਗੁਰੂ ਉਸਤਾਦ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ (ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ), ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਡਿਉਸਰ, ਗਲੋਬਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਚੈਨਲ, ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿ-ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੱਕੜ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਟਾਫ ਦਾ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਦਾ ਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਰਹਾਂਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੁਚੱਜਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸਮਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਰਵਜੋਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

ਭੂਮਿਕਾ	iii-vi
ਧੰਨਵਾਦ	vii-viii
ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ	ix-xiv
ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ	xv-xv
ਅਧਿਆਇ-1	1-37

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.1 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ

1.1.1 ਸ਼ਬਦ : ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.1.2 ਕੀਰਤਨ : ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.2 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤ

1.2.1 ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਰਲੇਖ

1.2.2 ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ

1.3 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.3.1 ਸ਼ਾਨ

1.3.2 ਮੰਗਲਾਚਰਨ

1.3.3 ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ

1.3.4 ਪਾਉੜੀ ਲਾਉਣਾ

1.4 ਕਰਿਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

1.4.1 ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ

1.4.2 ਕੁੜਮਾਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ

1.4.3 ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ

1.4.4 ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ

1.4.5 ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ

1.4.6 ਗ੍ਰਹਿ ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ

1.5 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ

1.5.1 ਬਸੰਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ

1.5.2 ਮਲ੍ਹਾਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ

1.6 ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ

1.6.1 ਗੁਰੂ ਪੁਰਬਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ

1.6.2 ਜੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

1.6.3 ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ

1.6.4 ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ

1.6.5 ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ

1.6.6 ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ

1.6.7 ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ

ਅਧਿਆਇ-2 38-45

ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

2.1 ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ

2.2 ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

2.3 ਖੋਜ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

2.3.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

2.3.2 ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

2.3.3 ਦੱਤ-ਸਰੋਤ

2.3.4 ਦੱਤ ਉਪਕਰਣ

2.3.5 ਦੱਤ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

2.3.6 ਨਿਆਦਰਸ਼

2.3.7 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੀਮਾ-ਖੇਤਰ

ਅਧਿਆਇ-3 46-93

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

3.1 ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1173 ਈ. ਤੋਂ 1469 ਈ. ਤੱਕ)

3.1.1 ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨ

3.1.2 ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨ

3.2 ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1469 ਈ. ਤੋਂ 1708 ਈ. ਤੱਕ)

3.3 ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1708 ਈ. ਤੋਂ 1849 ਈ. ਤੱਕ)

3.3.1 ਮਿਸਲ ਕਾਲ

3.3.2 ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ

3.4 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ (1849 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ)

3.5 ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ

3.6 ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨ

ਅਧਿਆਇ-4 94-150

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ

4.1 ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ : ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ

4.2 ਘਰਾਣਾ : ਅਰਥ ‘ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

4.3 ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ

4.4 ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ)

4.4.1 ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

4.4.2 ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ

4.5 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ)

4.5.1 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

4.5.2 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ

4.6 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ

4.6.1 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ

4.6.2 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

4.6.3 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ

4.7 ਟਕਸਾਲ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ

4.7.1 ਦੌਧਰਪੁਰ ਟਕਸਾਲ

4.7.2 ਹਰਗੁਨਾ ਟਕਸਾਲ

4.7.3 ਤਰਨਤਾਰਨ ਟਕਸਾਲ

4.7.4 ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ

4.7.5 ਸੈਦਪੁਰ ਠੱਟਾ ਟਿੱਬਾ ਸੈਦਪੁਰ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ

4.7.6 ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨਾ

4.8 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੱਖ ਜੋੜੀਵਾਦਕ : ਜੀਵਨੀਆਂ

4.8.1 ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ

4.8.2 ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ

4.8.3 ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ

4.8.4 ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ

4.8.5 ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

4.8.6 ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ

4.8.7 ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

4.8.8 ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾ ਬੋਹਣ ਪੱਟੀ

4.8.9 ਭਾਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ'

4.8.10 ਭਾਈ ਰਾਖਾ

4.8.11 ਭਾਈ ਸੰਤੂ

4.8.11 ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ

4.8.13 ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ

4.8.14 ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ

4.8.15 ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

4.8.16 ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ)

4.8.17 ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ

4.8.18 ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ

4.8.19 ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

4.8.20 ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ

4.8.21 ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਯੂ. ਐੱਸ. ਏ.)

ਅਧਿਆਇ-5 **151-208**

ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

5.1 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ

5.1.1 ਤਕਨੀਕੀ : ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

5.1.2 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

5.2 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ

5.3 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

5.3.1 ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.3.2 ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.3.2.1 ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪ

5.3.2.2 ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ

5.3.3 ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ

5.4 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.4.1 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

5.4.2 ਸੁਸ਼ੀਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.4.3 ਘਣ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.4.4 ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

5.5.1 ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

5.5.1.1 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.1.2 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.2 ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ

5.5.2.1 ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.2.2 ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.2.3 ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ/ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.2.4 ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਅਧਿਆਇ-6 209-246

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ : ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

6.1 ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਰਣ

6.2 ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੋਲ

6.3 ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

6.4 ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲ

6.4.1 ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ

ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼	247-251
ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ	252-252
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - I ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ	253-255
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - II ਭੇਂਟ-ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਸੂਚੀ	256-261
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - III ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ	262-270
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - IV ਚਿਤਰਾਵਲੀ	271-279
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - V ਤਾਲ ਸੂਚੀ	280-295
ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	296-305

ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ ਸੂਚੀ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਸਿਰਲੇਖ	ਪੰਨਾ
1	ਸਾਰਣੀ 4.1 (ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)	107
2	ਸਾਰਣੀ 4.2 (ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)	111
3	ਸਾਰਣੀ 4.3 (ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)	116
4	ਚਿੱਤਰ 5.1 (ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਭਾਗ)	190
5	ਚਿੱਤਰ 6.1 ('ਤਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	211
6	ਚਿੱਤਰ 6.2 ('ਨ' ਜਾਂ 'ਨਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	212
7	ਚਿੱਤਰ 6.3 ('ਦੀਂ' ਜਾਂ 'ਦੂੰ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	213
8	ਚਿੱਤਰ 6.4 ('ਤਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	214
9	ਚਿੱਤਰ 6.5 ('ਟ', 'ਟਾ' ਜਾਂ 'ਟਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦੇ ਰਖਾਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ)	215
10	ਚਿੱਤਰ 6.6 ('ਟ', 'ਟਾ' ਜਾਂ 'ਟਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦੇ ਰਖਾਵ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ)	215
11	ਚਿੱਤਰ 6.7 ('ਰਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	216
12	ਚਿੱਤਰ 6.8 ('ੜ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	217
13	ਚਿੱਤਰ 6.9 ('ਗ' ਜਾਂ 'ਘ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	218
14	ਚਿੱਤਰ 6.10 ('ਕੇ' ਜਾਂ ਕਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	219
15	ਚਿੱਤਰ 6.11 ('ਧਾ' ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	220
16	ਚਿੱਤਰ 6.12 ('ਧੇ' ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)	221

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਜੋਂ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੱਝਾ।

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਦ ਦੇ ਧਵਨੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਨਾਦ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਨਾਦ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੁਝ ਕੁ ਸੁਰਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਗ ਤਕ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਗਾਇਨ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਗਾਇਨ, ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀਆਂ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ।

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਵੱਲਭਨਾਥ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤਕ ਮੰਡਲੀ, ਅਕਬਰ ਕਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਗੀਤ ਜੀਵੀਆਂ ਦੀ 'ਕੀਰਤਨੀਆ' ਪਰੰਪਰਾ, ਮਥੁਰਾ (ਬ੍ਰਜ) ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੀ ਧਰੁਪਦ ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ (ਮੇਵਾੜ) ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਦੱਤਿਆ ਦੇ ਬ੍ਰਜ ਮੰਡਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ 'ਗੁਰਵ'

ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਹੀਆ ਹਨ।ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ (ਅਵਨਧ) ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਚ ’ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੱਧਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਗੀਤ ਆਧਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.1 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰਜੀਵਿਤ ਕੀਤਾ।[1] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿੱਥੇ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭੇਂਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਹਿੱਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਿਹਾ।[2] ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਜਿੰਦਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

[1]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 192.

[2]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ**, ਵਾਰਾਂ,** ਵਾਰ ੧੧, ਪਉੜੀ ੧੩. (ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ॥)

1.1.1 ਸ਼ਬਦ : ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਅਰਥ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

— ਪਹਿਲਾ ਆਵਾਜ਼, ਸੁਰ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

— ਦੂਜਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ, ਲਫ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਰਣਾਤਮਕ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਵਾਲੇ ਪਦ ਜਾਂ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਹ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ- ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਰੂਪ ਜੋ ਬੋਲੀਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਲਿਖ ਕੇ ਜੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਰੱਖਦਾਹੈ।"[3]

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼[4] ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼[5] ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਧੁਨੀ, ਆਵਾਜ਼, ਸੁਰ, ਪਦ, ਲਫਜ਼, ਗੁਫਤੁਗੂ, ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ, ਕਰਤਾਰ, ਧਰਮ, ਮਜ਼ਹਬ, ਪੈਗ਼ਾਮ, ਸੁਨੇਹਾ, ਹੁਕਮ, ਵਿਚਾਰ, ਬਚਨ, ਆਚਰਣ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਸਤਾ, ਵਤੀਰਾ, ਸੁਭਾਅ, ਵਕਤਾ, ਨਾਮ, ਧਰਮ ਦਾ ਰਸਤਾ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਮਕਸਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਲੇ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਗਹਿਰੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ' ਅਰਥ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਤੱਥ-ਗੱਬਤਾ, ਨਾਦ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਮੋਖਸ਼ ਖਿਣਾ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਦਾਤ ਹੈ।"[6]

ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਵੇਤਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭੂਤ ਬਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਸਰੂਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

[3] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 137.

[4] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 156.

[5] ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ**, ਪੰਨਾ 283-287.

[6] ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ: ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਲਿਕੁਰ ਜਨੈਟਿਕਸ**, 31 ਫਰਵਰੀ, ਅੰਕ , ਪੰਨਾ 1.

1.1.2 ਕੀਰਤਨ : ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਉਹ ਪੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹਿੱਤ ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦਰਜ ਹਨ :

— ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਹੀਰਾ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੮੯੩)

— ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥ ਗੁਰਮੁਖ ਜਪਿਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੭੫)

— ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵੈ॥ ਤਿਸੁ ਜਨ ਦੂਖੁ ਨਿਕਟਿ ਨਹੀ ਆਵੈ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੯੦)

— ਜਹਾਂ ਕੀਰਤਨੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਰਸੁ ਤਹ ਸਘਨ ਬਾਸ ਫਲਾਂਨਦ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੦੪)

— ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਊਤਮ ਧੁਨਾ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਗਾਇ ਗੁਨਾ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੮੨)

— ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸਫਲ ਏਹਾ ਹੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੮)

— ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਈਐ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੨੪)

— ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨੁ ਗੋਪਾਲ॥ ਤਿਸ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲੁ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੬੭)

— ਐਸਾ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿ ਮਨ ਮੇਰੇ॥ ਈਹਾ ਊਹਾ ਜੋ ਕਾਮਿ ਤੇਰੈ॥
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੩੬)

"ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਯਸ਼, ਉਸਤਤਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।"[7]

[7]ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, **ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ,** ਅਗਸਤ 2008, ਅੰਕ 5, ਪੰਨਾ 32.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,"ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਸਹਿਤ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ।"[8]

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ,"ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[9]

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਰਸਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਹੈ।[10]

ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,"ਕੀਰਤਨ ਕਰਤਾਰ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਾਗ ਇਕ ਡੰਗੋਰੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਾਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ।"[11]

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ,"ਰਾਗ ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ।"[12]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ, ਲੈਅ, ਤਾਲ ਸਹਿਤ ਉਸ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਵਿਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।[13]

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

---

[8]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 332.
[9]**ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ**, ਪੰਨਾ 15.
[10]ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,** ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ।
[11]ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (ਡਾ.), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ,** ਪੰਨਾ 5-6.
[12]ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ,** ਪੰਨਾ 2.
[13]Gurnam Singh (Dr.) (Chief Edi.), **Gurmat Saṅgīt Terminology**, p. 78.

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਅਧੀਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,"ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਬੱਧ ਰਸ ਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਅਤੇ ਪਦਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"[14]

ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਧੀਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,"ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[15]

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ,"ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[16]

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਤਿ/ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਸੰਗੀਤ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਰਿਆਦਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ।"[17]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

— ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ

---

[14]**ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ,** ਪੰਨਾ 22.

[15]ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ,** ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 124.

[16]ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 403.

[17]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 1.

— ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ

— ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼

— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ

— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ

— ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਹਿਬ ਜੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖਾਂ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 36 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ[18] ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਸ, ਭਾਵ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਰਚੇਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਪੰਦਰਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੰਡ ਕੇ ਇਕ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

— ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਪਦੇ ਤਿਪਦੇ ਚਉਪਦੇ ਆਦਿ।

— ਛੰਦਬੰਦੀ ਵਾਲੀਆਂ ਦੀਰਘ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਛੰਤ ਆਦਿ।

— ਲੋਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੀਆਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ।

— ਵਾਰਾਂ।

— ਭਗਤ ਬਾਣੀ।

ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ, ਅੰਕ, ਘਰ, ਧੁਨੀ, ਰਹਾਓ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ

---

[18]ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ; ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਭਗਤ ਸੈਣ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ, ਭਗਤ ਭੀਖਣ, ਭਗਤ ਸਧਨਾ, ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ, ਭਗਤ ਫ਼ਰੀਦ; ਕਲ੍ਯਸਹਾਰ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਭਿਖਾ, ਸਲ੍ਯ, ਭਲ੍ਯ, ਨਲ੍ਯ, ਗਯੰਦ, ਮਥੁਰਾ, ਬਲ੍ਯ, ਹਰਬੰਸ; ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਸੱਤਾ ਡੂਮ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੇ, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਆਦਿ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਬੱਧ ਅਤੇ ਅਨਿਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ :

— ਅਨਹਦ : ਅਨਹਦ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਵਣਿ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰ॥(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੧)
— ਅਣਮੜਿਆ ਮੰਦਲੁ : ਅਣਮੜਿਆ ਮੰਦਲੁ ਬਾਜੈ॥ ਬਿਨੁ ਸਾਵਣ ਘਨਹਰੁ ਗਾਜ। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੫੭)
— ਆਲਾਪੈ : ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗ ਆਲਾਪੈ।(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੫੫)
— ਸੰਗੀਤ : ਅਨਿਕ ਧੁਨਿਤ ਲਲਿਤ ਸੰਗੀਤ॥ ਅਨਿਕ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤਹ ਚੀਤ। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੩੬)
— ਧੁਨੀ : ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਵਾਜਹਿ ਨਿਤ ਵਾਜੇ ਗਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੀ।(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੪੨)
— ਨਾਦ : ਨਾਦ ਕੁਰੰਕਹਿ ਬੇਧਿਆ ਸਨਮੁਖ ਉਠਿ ਧਾਵੈ। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੭●੮)
— ਸੁਰ : ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ।(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੮੫)
— ਥਾਟ : ਮੁਕਤੁ ਭਏ ਬਿਨਸੇ ਭ੍ਰਮ ਥਾਟ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੮੮)
— ਰਾਗ : ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੩)
— ਆਲਾਪ : ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੨੧)
— ਤਾਨ : ਬਾਜਾ ਮਾਣੁ ਤਾਣੁ ਤਜਿ ਤਾਨਾ ਪਾਉ ਨ ਬੀਗਾ ਘਾਲੈ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੮੫)
— ਢਾਡੀ : ਹਉ ਢਾਢੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਖਸਮ ਕਾ ਹਰਿ ਕੈ ਦਰਿ ਆਇਆ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੯)
— ਕੰਠ : ਬਿਨੁ ਕੰਠੈ ਕੈਸੇ ਗਾਵਨਹਾਰੀ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੪●)
— ਰਬਾਬ : ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੮੧)
— ਲਯ : ਪੰਚ ਬਜਿਤ੍ਰ ਕਰੇ ਸੰਤੋਖਾ ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੮੫)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਰੂਪ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ

ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਗੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1.2 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸਿਧਾਂਤ

ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਾਂਗ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.1 ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਰਲੇਖ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਘਰ, ਜਤਿ, ਧੁਨ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਗ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗਾਵਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰੰਜਕਤਾ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

— ਰਾਗ ਨਾਦੁ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ ਜਾ ਲਾਗੈ ਸਹਿਜ ਧਿਆਨ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੪੯)

— ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੩)

— ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰ॥ ਸਦਾ ਹਰਿ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਨਿਹਚਲ ਮਤਿ ਅਪਾਰੁ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੩)

— ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੧੧)

— ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੪੨)

— ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯੫●)

— ਗੂਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੧੬)

— ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ : ਰਾਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੰਗਣਾ ਇਹ ਰੰਜ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰੰਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਰੰਗਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[19]

ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਗਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਰਾਗ ਨੂੰ ਰੰਜਨ, ਵਰਣਨ, ਕਥਨ, ਪ੍ਰੀਤਿ, ਕ੍ਰੋਧ, ਰਾਜਾ, ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ, ਕਵਚ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਆਨੰਦਦਾਇਕ, ਸਬਜ਼ ਭੂਮਿ[20] ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਆਚਾਰੀਆ ਮਤੰਗ ਮੁਨੀ ਜੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜੀ ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧੁਨੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਰੰਜਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[21]

ਪੰਡਿਤ ਵਿਅੰਕਟ ਮੁਖੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ,"ਉਹ ਸਵਰ ਸਮੂਹ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰੇ ਰਾਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। "[22]

ਪੰਡਿਤ ਆਹੋਬਲ ਅਨੁਸਾਰ,"ਉਹ ਸਵਰ ਸੰਦਰਭ ਜਿਹੜੇ ਰੰਜਕ ਹੋਣ ਰਾਗ ਕਹਾਉਦੇ ਹਨ। "[23]

---

[19]ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਸ਼ੁਕਲ, **ਰਾਗ : ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਔਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਨਿਬੰਧ ਸੰਗੀਤ,** ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਗ (ਸੰਕਲਕ), ਪੰਨਾ 257

[20]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ, 1027.

[21]ਮਤੰਗਮੁਨੀ, **ਬ੍ਰਿਹਦੇਸ਼ੀ**, ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਰਗ (ਸੰਪਾ.) ਸ਼ਲੋਕ 281, ਪੰਨਾ 81.

[22]ਪੰਡਿਤ ਵਿਅੰਕਟਮੁਖੀ, **ਚਤੁਰਦੰਡੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ, ਰਾਗਪ੍ਰਕਰਣ,** ਪੰਨਾ 57.

[23]ਅਹੋਬਲ (ਪੰ.), **ਸੰਗੀਤ ਪਾਰੀਜਾਤ,** ਪੰਨਾ 97.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 31 ਰਾਗ ਹਨ। ਜੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਲੜੀ ਨੰ.	**ਰਾਗ**	**ਪੰਨਾ**
1	ਸਿਰੀ	14
2	ਮਾਝ	4
3	ਗਉੜੀ	51
4	ਆਸਾ	47
5	ਗੂਜਰੀ	89
6	ਦੇਵਗੰਧਾਰ	572
7	ਬਿਹਾਗੜਾ	537
8	ਵਡਹੰਸ	557
9	ਸੋਰਠਿ	595
10	ਧਨਾਸਰੀ	13-660
11	ਜੈਤਸਰੀ	696
12	ਟੋਡੀ	711
13	ਬੈਰਾੜੀ	719
14	ਤਿਲੰਗ	721
15	ਸੂਹੀ	728
16	ਬਿਲਾਵਲ	794

17	ਗੌਂਡ	859
18	ਰਾਮਕਲੀ	876
19	ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ	975
20	ਮਾਲੀਗਉੜਾ	984
21	ਮਾਰੂ	1015
22	ਤੁਖਾਰੀ	1107
23	ਕੇਦਾਰਾ	1118
24	ਭੈਰਉ	1125
25	ਬਸੰਤ	1168
26	ਸਾਰੰਗ	1197
27	ਮਲਾਰ	1254
28	ਕਾਨੜਾ	1294
29	ਕਲਿਆਣ	1319
30	ਪ੍ਰਭਾਤੀ	1327
31	ਜੈਜਾਵੰਤੀ	1352

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕੱਤੀ ਹੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਲੜੀ ਨੰ.	ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ	ਪੰਨਾ
1	ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ	151
2	ਗਉੜੀ ਦੱਖਣੀ	152
3	ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ	154

4	ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ	156
5	ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ	157
6	ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ	242
7	ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ	12
8	ਗਉੜੀ ਮਾਝ	172
9	ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ	214
10	ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ	214
11	ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ	330
12	ਆਸਾ ਕਾਫੀ	365
13	ਆਸਾਵਰੀ	409
14	ਆਸਾਵਰੀ ਸੁਧੰਗ	369
15	ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ	531
16	ਵਡਹੰਸ ਦੱਖਣੀ	580
17	ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ	726
18	ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ	751
19	ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ	793
20	ਬਿਲਾਵਲੁ ਦੱਖਣੀ	843
21	ਬਿਲਾਵਲੁ ਮੰਗਲ	844
22	ਬਿਲਾਵਲ ਗੋਂਡ	874
23	ਰਾਮਕਲੀ ਦੱਖਣੀ	907

24	ਨਟ	975
25	ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ	1014
26	ਮਾਰੂ ਦਖਣੀ	1033
27	ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ	1171
28	ਕਲਿਆਣ ਭੋਪਾਲੀ	1321
29	ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ	1327
30	ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੱਖਣੀ	1343
31	ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ	1347

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਹ ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ, ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇਲਾਹੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਘਰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਘਰ : ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਰਾਮ ਘਰ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਘਰ ਹਨ। ਘਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।"[24]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੁ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਾਲ ਜਾਂ ਸੁਰ ਦੇ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਮਤ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

[24]ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 302.

ਜਤਿ : ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਜਤਿ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਜਤਿ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਯਤਿ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਅ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ।[25]

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।[26]

ਧੁਨੀ : ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[27] ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।ਜੋ ਆਮ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਢੱਡ, ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਨਗਾੜਾ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਘੱਟ ਪਰ ਚਲਨ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਕ ਸੁਆਨ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ, ਪਹਰਿਆ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ, ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ, ਰਹੋਏ ਕੇ ਛੰਤ ਕੇ ਘਰਿ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਲ ਚੱਲਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਉਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਭਾਸਦੀ ਹੈ।

1.2.2 ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ : ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਫਿਕਰੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰਚੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਫਿਕਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਮ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਛੰਦਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

---

[25]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 9.
[26]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.
[27]**ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ,** ਪੰਨਾ 206.

ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ ਅਤੇ ਚਉਪਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਤੁਕ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕੀਏ[28], ਦੋਤੁਕੀਏ[29], ਤਿਤੁਕਏ[30] ਅਤੇ ਚੌਤੁਕੀਏ[31] ਰੂਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਦ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਪਦ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਦ ਧੁਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਧੁਰੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਰੂਪਤ ਹੋ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਧੁਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਕੀਰਤਨ ਸੂਚਕ ਪਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[32]

ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦਿਆ ਦਾ ਗਾਇਨ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਧਰੁਪਦ ਆਧਾਰਿਤ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ, ਰਹਾਉ ਅਤੇ ਅੰਕ ਆਦਿ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

---

[28]**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ 375.
[29]**ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 380.
[30]**ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 635.
[31]**ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 602.
[32]ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਉੱਪਲ (ਡਾ.), **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ : ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ**, ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, 'ਸੰਗੀਤਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 81.

ਪੜਤਾਲ : ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪਰਤਾਓ ਤਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਤੁਕ ਅਤੇ ਤਾਲ ਪਰਤ ਦਾ ਹੋਵੇ ਸੋ ਪੜਤਾਲ ਹੈ।"[33]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਅੰਤਰੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕੇ ਸਥਾਈ ਲਈ ਤਾਲ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਅਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਪਰਤ ਤਾਲ, ਪਟਤਾਲ, ਪੰਚਤਾਲ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[34]

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 19 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 36, ਕੁੱਲ 55 ਪੜਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਛੰਤ : ਛੰਤ ਇਕ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ,"ਪਦ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਛੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[35]

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, "ਇਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਹਰਿ ਜਸ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੀਤ ਵਜੋਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਲਾੜੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਛੰਦ ਗੀਤ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[36]

ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਚਾਰ ਬੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਖੀਰਲੇ ਤੁਕਾਂਤ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਚਲਨ ਹੈ। ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਸਮੇਂ ਛੰਤਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ 'ਛੱਕਾ ਲਾਉਣਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਦ ਵਿਚ 6 ਤੁਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਚਲਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਦ ਵਿਚ 6 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੁਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

[33]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ,** ਪੰਨਾ 116.
[34]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 144.
[35]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ,** ਪੰਨਾ 187.
[36]ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, **ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ),** ਪੰਨਾ 258.

ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਗਉੜੀ,ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਵਡਹੰਸ, ਧਨਾਸਰੀ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਦਖਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੰਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਛੰਤ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 24 ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 24 ਛੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।"[37]

ਵਾਰ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ,"ਵਾਰ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[38]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਜੈਤਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਕੁਲ 22 ਵਾਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 9 ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 9 ਧੁਨੀਆਂ ਉਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਰਸ ਅਤੇ ਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਰਾਗ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਘੋੜੀਆਂ : ਵਿਆਹ ਮੌਕੇ ਲਾੜੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾੜੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੋੜੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲਾੜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।[39]

---

[37]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 92.
[38]**ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 1091.
[39]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 151.

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ ੪ ਘੋੜੀਆਂ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਛੰਤ ਰਚਨਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

— ਦੇਹ ਤੇਜਣਿ ਜੀ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈਆ ਰਾਮ॥

ਧਨੁ ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨਿ ਪਾਈਆ ਰਾਮ॥

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਵਡ ਪੁੰਨੇ ਪਾਇਆ ਦੇਹ ਸੁ ਕੰਚਨ ਚੰਗੜੀਆ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗੁ ਚਲੂਲਾ ਪਾਵੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਵ ਰੰਗੜੀਆ॥

ਏਹ ਦੇਹ ਸੁ ਬਾਂਕੀ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਜਾਪੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਸੁਹਾਵੀਆ॥

ਵਡਭਾਗੀ ਪਾਈ ਨਾਮੁ ਸਖਾਈ ਜਨ ਨਾਨਕ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈਆ॥੧॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੫੭੫)

ਘੋੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੰਤ ਦੀ ਚਾਲ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਤ ਦਾ ਚਲਨ ਇਸ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਬੰਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਦਾਦਰਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਤਾਲ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਚਲਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਈਆਂ, ਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਦ ਗਾਇਨ ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲਾਹੁਣੀ : ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਤੋਰ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੈਣ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਰਲਾਪਮਈ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣ' ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਬਤ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: "ਨਾਇਣ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰਲਾਪ ਜੋ ਮੁਰਦੇ ਪਰ ਕੀਰਨੇ ਕਰਦੀ ਤੇ ਪਿਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।"[40]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਸਵਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਮਕਾ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਅਤੇ ਵਡਹੰਸ ਦੱਖਣੀ ਅਧੀਨ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਲਨ ਅਤੇ ਛੰਦਬੰਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਕਹਿਰਵਾ, ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਝਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸੂਲਫਾਕਤਾ ਤਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਰਤੀ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਹਿੱਤ ਆਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਰਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਆਰਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਆਰਤੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਮੱਧ ਤੋਂ ਦਰੁਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿਰਵਾ, ਭਜਨੀ ਠੇਕਾ ਅਤੇ ਦਾਦਰਾ ਤਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਮੁੰਦਾਵਣੀ : ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੋਹਰ ਜਾਂ ਛਾਪ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।[41]"

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾਰਤ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[42]

ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਾੜੇ ਵਾਲੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਣ ਢੁੱਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭੋਜਨ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

---

[40]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ),** ਪੰਨਾ 51.

[41]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 946.

[42]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 150.

ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਜਾਂਞੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਭਾਵ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣ ਤੇ ਹੀ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[43] ਇਹ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿੱਚ ਅਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗਾਇਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਝਪਤਾਲ ਦੀ ਲੈਅ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਅੰਜੁਲੀਆ: ਅੰਜੁਲੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਜੁਲੀ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਾਂ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[44]

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅੰਜੁਲੀ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[45]

ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਸਮੀ ਅਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ," ਚੂਲੀ ਭਰ ਪਾਣੀ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅੰਜੁਲੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।"[46]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅੰਜੁਲੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਰਹਾਓ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਦੁ : ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਪੁਕਾਰ। ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਦੁ, ਸੱਦਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਚ ਜਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ-ਫਕੀਰ, ਨਾਥ, ਜੋਗੀ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਜਦ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੁ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"[47]

---

[43]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 150..
[44]ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਡਾ.), **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ ਰੂਪ,** ਪੰਨਾ 67.
[45]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 113.
[46]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 151.
[47]ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਡਾ.), **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ ਰੂਪ,** ਪੰਨਾ 64.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਦੁ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[48]

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸੱਦ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਕਰਹਲੇ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 234 ਉਪਰ ਕਰਹਲੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋ ਗੀਤ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਰਹਲੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਊਠ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਪਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਹਲੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[49]

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਮੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗੁਣ ਗੁਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਹਲੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਰਹਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਰੀਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਹਿਲਾ : ਸੋਹਿਲਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੀਤ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੋਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।[50]

ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੋਹਿਲਾ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਹਿਲਾ ਮੰਗਲਮਈ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ

---

[48]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 150-151.
[49]ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 300.
[50]ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਡਾ.), **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ ਰੂਪ,** ਪੰਨਾ 37-38.

ਇਹ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤਕ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਧੁਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬਾਰਹਮਾਹ : ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਾਰਾਮਾਹ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਸਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਮਾਹ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਪਹਰੇ : ਪਹਰੇ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਰੇ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ।

— ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਅਚੇਤੁ ॥
— ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਮੈ ਮਤਿ ॥
— ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਸਰਿ ਹੰਸ ਉਲਥੜੇ ਆਇ ॥
— ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਿਰਧਿ ਭਇਆ ਤਨੁ ਖੀਣੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੭੫-੭੬)

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਪਹਿਰੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਦਿਨ, ਰੁੱਤਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਥਿਤੀ, ਦਿਨ ਰੈਣਿ, ਵਾਰਸਤ ਅਤੇ ਰੁਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਭਾਵ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਤਿੱਥਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਥਿਤੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਹੈ। ਥਿਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।[51]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਵਾਰਸਤ ਰਚਨਾ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਵਾਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[52]

ਰੁਤੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੜਤਾਲ, ਵਾਰ ਅਤੇ ਪਦ ਗਾਇਨ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਮਝਣ ਹਿੱਤ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.3 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ, ਸ਼ਬਦ ਚੌਕੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਚਾਰ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਜਾਂ ਭਜਨ ਮੰਡਲੀ ਜੋ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੀ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਗਾਵੇ ਲਈ ਵੀ ਚੌਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”[53]

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚੌਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਮਹੰਤ, ਦੋ ਸਾਥੀ ਸੁਰ ਰਚਾਉਣ

---

[51]ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਡਾ.), **ਦੀਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 265.

[52]ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ),** ਪੰਨਾ 474.

[53]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 449.

ਵਾਲੇ, ਇਕ ਜੋੜੀ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਵਧੀਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਸਰੀਰ ਹੋਣ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਗਾਓ ਸਕਦੇ ਹਨ।"[54]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਜਥਾ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[55]

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਰੀਰ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[56]

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1.3.1 ਸ਼ਾਨ : ਸ਼ਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਚਰਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰ ਸਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਧੁਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਲਈ ਇਕ ਨਾਦਾਤਮਕ ਮਹੌਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਟਿਕਾਅ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.2 ਮੰਗਲਾਚਰਨ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨ ਉਪਰੰਤ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਗਾਉਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਧਰੁਪਦ ਜਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਅੰਗ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਵਿਲੰਬਿਤ ਜਾਂ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਾਲ, ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਝੂਮਰਾ, ਤਿਲਵਾੜਾ, ਮੱਤ ਤਾਲ, ਚਾਰ ਤਾਲ ਅਤੇ ਝੱਪ ਤਾਲ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ¼ ਜਾਂ ½ ਲੈਅਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਲਈ ਅਰਦਾਸ, ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਜੋਦੜੀ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਿਆਦਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਲੰਬਿਤ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

---

[54]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ** 872.

[55]**ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 272.

[56]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 49.

1.3.3 ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ : ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ ਗਾਈ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਆਚਾਰੀਆ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਗਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ, ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[57]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ: ਅਸ਼ਟਪਦੀ (ਅੱਠ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ), ਚਉਪਦੇ (ਚਾਰ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾਂ), ਤੀਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕਪਦੇ ਆਦਿ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।[58] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲੀਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

1.3.4 ਪਾਉੜੀ ਲਾਉਣਾ : ਪਾਉੜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਚਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਲੋਕ ਅੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਪਾਉੜੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਉੜੀ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਉੜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਨਿਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪਾਉੜੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਉੜੀ ਗਾਇਨ ਨਿਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਪਾਉੜੀ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਉੜੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

---

[57]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਨਾ 49.
[58]ਉਹੀ, **Gurmat Sangit Terminology**, p. 108.

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਚਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਚਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1.4 ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ, ਕੁੜਮਾਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ, ਆਨੰਦ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ, ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਮਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.4.1 ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਹਿੱਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਮਨ ਦੇ ਖੇੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ:

— ਪੂਤਾ ਮਾਤਾ ਕੀ ਆਸੀਸ ॥

ਨਿਮਖ ਨ ਬਿਸਰਉ ਤੁਮ ਕਉ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਦਾ ਭਜਹੁ ਜਗਦੀਸ ॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੪੯੬)

— ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੯੬)

ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ, ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿਰਵਾ, ਦਾਦਰਾ, ਦੀਪਚੰਦੀ ਅਤੇ

1.4.2 ਕੁੜਮਾਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ ਕੁੜਮੁ ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੭੭੩)

1.4.3 ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ : ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੜਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਲੜਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

— ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥ ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੭੬੪)

ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਮਿਲਣੀ ਅਵਸਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਢੋਲਕ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਲਮਕਾ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

1.4.4 ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਲਾੜੀ ਅਤੇ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਜਾਂ ਖਸਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ "ਆਵਹੁ ਮੀਤ ਪਿਆਰੇ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ ਨਾਰੇ॥"[59] ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਬੈਠਾ ਕੇ ਕੀਤਾ "ਲੋੜੀਐ ਕੰਮੁ ਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਆਖੀਐ॥ ਕਾਰਜੁ ਦੇਇ ਸਵਾਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੁ ਸਾਖੀਐ॥"[60] ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਲੜਕੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੱਲਾ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੱਲਾ ਫੜਾਈ ਰਸਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ "ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮੈ ਹਭਿ ਵਞਾਈ ਛੋਡਿਆ ਹਭੁ ਕਿਛੁ ਤਿਆਗੀ॥ਹਭੇ ਸਾਕ ਕੂੜਾਵੇ ਡਿਠੇ ਤਉ ਪਲੈ ਤੈਡੈ ਲਾਗੀ॥"[61] ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ

---

[59] **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ 764.
[60] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 91.
[61] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 963.

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਜੋੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਮੁੜ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਆਣ ਸਜਦਾ ਹੈ। ਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨਤਾਲ, ਰੂਪਕ, ਦਾਦਰਾ, ਕਹਿਰਵਾ ਅਤੇ ਦੀਪਚੰਦੀ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

1.4.5 ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਓਟ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਅਧੀਨ ਰਚਿਤ ਅੰਜੁਲੀਆਂ, ਵਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

"ਮੂਰਖ ਮਨ ਕਾਹੇ ਕਰਸਹਿ ਮਾਣਾ॥ ਉਠਿ ਚਲਣਾ ਖਸਮੈ ਭਾਣਾ॥"[62]
"ਬਿਰਖੈ ਹੇਠ ਸਭਿ ਜੰਤ ਇਕਠੇ॥ ਇਕਿ ਤਤੇ ਇਕਿ ਬੋਲਨਿ ਮਿਠੇ॥"[63]
"ਆਪੇ ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖਦਾ ਆਪੇ ਸਭੁ ਸਚਾ॥"[64]

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ "ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਜਨਮੁ ਅਕਾਜ ਰੇ॥"[65], "ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਛੁ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ॥"[66], "ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ॥"[67] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਠਹਿਰਾਅ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਜਿਵੇਂ: ਵਿਲੰਬਿਤ ਕਹਿਰਵਾ, ਚਾਰ ਤਾਲ, ਇਕ ਤਾਲ, ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਅਤੇ ਝੱਪਤਾਲ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.6 ਗ੍ਰਹਿ ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ : ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਤਿੰਨੋਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਵਾਂ ਘਰ ਤਿਆਰ

---

[62] **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ 969.
[63] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 1019.
[64] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 1094.
[65] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 1352.
[66] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 481.
[67] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 659.

ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨ ਪਵਾਉਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ "ਘਰ ਮੰਦਰ ਹਟਨਾਲੇ ਸੋਹੇ ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਨਾਮੁ ਨਿਵਾਸੀ ਰਾਮ"[68], "ਘਰਿ ਸੁਖਿ ਵਸਿਆ ਬਾਹਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ"[69] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੁੱਤਾਂ ਅਨਸਾਰੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਮਾਝ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਸਾਵਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਿਆਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1.5.1 ਬਸੰਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ : ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਪਹਿਲ ਬਸੰਤੈ ਆਗਮਨਿ ਪਹਿਲਾ ਮਉਲਿਓ ਸੋਇ॥"[70], "ਮਾਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਾਉਲਿਆ ਅਕਾਸੁ॥"[71] ਆਦਿ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲ ੫' ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1.5.2 ਮਲ੍ਹਾਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਬਸੰਤ ਵਾਂਗ ਸਾਉਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮਲ੍ਹਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਉਣ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

---

[68] **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 783.
[69] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 1136.
[70] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 791.
[71] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 1193.

— "ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ਜੇ ਸਖੀ ਕੰਤੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਹੁ॥ "[72],

— "ਬਰਸੁ ਮੇਘ ਜੀ ਤਿਲੁ ਬਿਲਮੁ ਨ ਲਾਉ॥ "[73]

1.6 ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ : ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ: ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਦਿਨ- ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਵੀਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਪਜੀਆਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲਾਪਣ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1.6.1 ਗੁਰੂ ਪੁਰਬਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ, ਗੁਰਤਾਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਾਰੀਖਾਂ ਉੱਪਰ ਮਿਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਉਪਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰ ਰੂਹਾਨੀ ਆਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

— "ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਭੈ ਸੇਵਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰਾਏ"[74]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— "ਦਸਮੀਆਦਿ ਗੁਰੂ ਦਿਨ ਜੇਤੇ।
ਪੁਰਬ ਸਮਾਨ ਕਹੇ ਹੈਂ ਤੇਤੇ।

[72] **ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ 1280.
[73] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 1267.
[74] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ,** ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 17.

ਤਿਨ ਮੇਂ ਕੁਛ ਪਰਸ਼ਾਦ ਬਨਾਵੈ।

ਕਰ ਕੜਾਹ ਖਾਲਸੇ ਖੁਆਵੈ।"[75]

ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜਤਾਲਾਂ, ਚਿਮਟਾ, ਟੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਢੋਲਕੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਪੁਰਬ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.6.2 ਜੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ : ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਜੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਗੂੰਜ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਟੱਲੀਆਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਵੱਜਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੜਤਾਲ, ਟੱਲੀਆਂ, ਚਿਮਟਾ, ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਜਿਹੇ ਸਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧ ਲੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਰੁਤ ਲੈ ਵਿਚ ਵੱਜਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਾਦੀ ਤਿਹਾਈ ਲਗਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੰਕਤੀ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਅਗਾਂਹ ਵਾਧਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੰਗਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਜਿਵੇਂ:

— ਟੇਕ : "ਹਮ ਐਸੇ ਤੂ ਐਸਾ ਮਾਧਉ ਹਮ ਐਸੇ ਤੂ ਐਸਾ"-2

ਅੰਤਰਾ : "ਹਮ ਪਾਪੀ ਤੁਮ ਪਾਪ ਖੰਡਨ-2

ਨੀਕੋ ਠਾਕੁਰ ਦੇਸਾ ਮਾਧੋ ਹਮ ਐਸੇ ਤੂ ਐਸਾ।"

(ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬੧੩)

— ਟੇਕ : "ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ"-2

ਅੰਤਰਾ: "ਤੂੰ ਵਿਸਰਹਿ ਤਾਂ ਸਭੁ ਕੋ ਲਾਗੂ -2

[75]ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਤਨ (ਗਿਆਨੀ) (ਸੰਪਾ.), **ਰਹਿਤਨਾਮੇ,** ਪੰਨਾ 23.

ਚੀਤਿ ਆਵਹਿ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ......॥"

(ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੩੮੩)

ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਜੋਟੀਆਂ ਆਧਾਰਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲੈਅਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।ਜਿਵੇਂ:

— "ਮੈਂ ਸੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਇਆਂ ਉਚਾ ਦਰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ।"

— "ਚਮਕਾਰੇ ਪੈਂਦੇ ਚਕਰਾਂ ਦੇ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਏ।"

1.6.3 ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸਰਲ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਾਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕ ਚੌਕੀ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੀ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਨ, ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਧਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਉਕਤ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ।ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਧਾਰਨਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:

— "ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇਰਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਦੇਖ ਜੀਵਾਂ।"

— "ਧੂੜੀ ਹੋ ਜਾ ਜੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ।"

1.6.4 ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ : ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਮਾਨ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.6.5 ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ : ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਡੇਰਾ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਠਾਠਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਕਥਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਕਸਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਲੋਕ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਬੇਹਦ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਭਾਵ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.6.6 ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ : ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਨਾਮ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਧੁਨ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਖੰਡਿਤ ਹੋਏ ਲਗਾਤਾਰ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿਮਰਨ ਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਟੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.6.7 ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "1857 ਈ: ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੂਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਹੱਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਾਈ

ਗਈ ਹੂਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੂਕ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੀ।"[76]

ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੱਲੇ ਦੇ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਪੰਗਤੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਇਸ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਨਿਰਮਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰ ਸ਼ਹਿਨਾਈ, ਤਬਲਾ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਢੋਲਕ, ਛੈਣੇ, ਖੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਟਲੀਆਂ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਟੀਪ ਜਾਂ ਮੇਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਬਾਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢੋਲਕ ਉੱਪਰ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਰਾਂ/ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਿਤਨ ਚੌਕੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ[77] ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੌਕੀ ਇਹਨਾਂ 4 ਚਾਰ ਚੌਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਚੌਕੀਆਂ ਜੋ ਨਿਯਤ ਹਨ ਸੋ ਇਹ ਹਨ ੧. ਪਿਛਲੀ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ । ੨. ਦੂਜੀ ਚੌਂਕੀ ਆਨੰਦ ਦੀ, ਜੋ ੧੧ ਤੋਂ ੧੨ ਵਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੩. ਤ੍ਰਿਪਹਰੇ ਦੇ ਲਗਪਗ ਚਰਨ ਕਵਲ ਦੀ ਚੌਂਕੀ। ੪. ਸੰਝ ਨੂੰ ਸੋ ਦਰੁ ਦੀ ਚੌਂਕੀ। ੫. ਪਹਿਰ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਦੀ। ਇਹ ਪੰਚ ਚੌਂਕੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਯਮਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।"[78] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ - ਤਿੰਨ ਪਹਿਰੇ ਦੀ ਚੌਕੀ

[76]ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 09.10.2020.
[77] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 463.
[78]ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 882.

2. ਰਾਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ - ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ

3. ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ - ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਚੌਕੀ

4. ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ - ਆਨੰਦ ਦੀ ਚੌਕੀ

5. ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ - ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੀ ਚੌਕੀ

6. ਦਿਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ - ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ

7. ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ - ਆਰਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ ਜਾਂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੌਕੀ

8. ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ - ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ, ਕਾਨੜਾ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ।

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅੱਠ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਚੌਕੀਆਂ, ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚੌਕੀਆਂ, ਸੋਦਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਅਧੀਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 15 ਮੰਨੀ ਹੈ।[79]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ (ਰਾਗ, ਘਰੁ, ਜਤਿ, ਧੁਨਿ, ਆਦਿ) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ (ਛੰਤ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ)ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਘਰੁ, ਜਤਿ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਹ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਕੁੱਲ ਲੁਕਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਤਾਲਾਂ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ ਆਦਿ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸ਼ਿਗਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

---

[79] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ**, ਪੰਨੇ 58-61.

ਅਧਿਆਇ ਦੂਸਰਾ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਸਰਾ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਵਲੋਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

2.1 ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ:

ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਏ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ, ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਨਵੇਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ :

1. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ***ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ (ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ),*** ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, (1993), ਨਿਗਰਾਨ - ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ।
   ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਰਾਗੀਆਂ-ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜੀਵਨ ਬਿਓਰੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪਗਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
2. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ***ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿਧਾਓਂ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਮੇਂ ਰਬਾਬੀਓਂ (ਮਿਰਾਸੀਓਂ) ਏਵਮ ਰਾਗੀਓਂ ਕੇ ਯੋਗਦਾਨ ਕਾ ਸਮੀਕਸ਼ਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ,*** ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ (1995), ਨਿਗਰਾਨ- ਡਾ. ਮਧੂਬਾਲਾ ਸਕਸੇਨਾ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਬਾਬੀ-ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਵਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ***ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ,*** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, (2003), ਨਿਗਰਾਨ - ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ।

   ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵਿਵਿਧਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

4. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ***ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ),*** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, (2004), ਨਿਗਰਾਨ- ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ।

   ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਤਹਾਸਿਕ ਮਹਤਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਤਾਲ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਬਾਬੀ-ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।

5. Niranjan Kaur Khalsa, ***The Renaissance of Sikh Devotional Music Memory, Identity, Orthopraxy,*** University of Michigan, USA, (2014), Guide - Associate Professor Arvind-Pal Mandiar

   ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥਣ ਵਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਵਰਣ, ਮੁਸਲਿਮ ਰਬਾਬੀਆਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

6. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ***ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ),*** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (2015), ਨਿਗਰਾਨ - ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਗੁਲਾਟੀ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਹਤਵ, ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ, ਪ੍ਰਮੁਖ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ, ਅਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਰਬਾਬੀਆਂ-ਰਾਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸੰਸਥਾਗਤ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟਕਸਾਲੀ, ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ***ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ***, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, 2010.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 1604 ਈ: ਤੋਂ 2004 ਈ: ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਰਾਗੀ-ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਣਸੁਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), ***ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ,*** ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿੱਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, , 2006.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇ ਅਤੇ ਤਾਲ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), ***ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ,*** ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ: ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, 2015.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹਿੱਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ।

4. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), ***ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,*** ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ: ਰਾਧਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, 1999.

   ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

5. ਮਿਸਤ੍ਰੀ, ਆਬਾਨ ਈ. (ਡਾ.), ***ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰੰਪਰਾਏਂ,*** ਮੁੰਬਈ: ਐੱਸ. ਜਿਜਿਨਾ ਸ੍ਵਰ ਸਾਧਨਾ ਸਮਿਤੀ, 2000.

   ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋ ਖੰਡਾਂ (ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਤਬਲਾ) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਮਹੱਤਵ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤਬਲਾ ਖੰਡ ਵਿਚ ਤਬਲੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਜੋੜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਬਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਸ਼ੁਕਲ ਜੋਗਮਾਇਆ (ਡਾ.), ***ਤਬਲੇ ਕਾ ਉਦਗਮ, ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ,*** ਦਿੱਲੀ : ਦਿੱਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਯ, 2003.

   ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤਬਲੇ ਦੇ ਉਦਗਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਦੋ ਨਗ ਵਾਲੇ ਅਵਵਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ

ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

7. ਗੁਪਤਾ, ਨਿਸ਼ੀ, ***ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸੈਧਾਂਤਿਕ ਪਕਸ਼,*** ਨਈ ਦਿੱਲੀ: ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, 2010.
   ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤੀ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।
8. ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ, (ਡਾ.) ***ਪਖਾਵਜ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ,*** ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ: ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, 2010.
   ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
9. ਭੈਰਵੀ, (ਡਾ.), ***ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,*** ਨਈ ਦਿੱਲੀ: ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, 2015.
   ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਉਪਯੁਕਤ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਲ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.2 ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ, ਰਾਗੀ-ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ ਉਪਰ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਘਰਾਣੇ, ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ, ਵਾਦਨ

ਸ਼ੈਲੀ, ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2.3 ਖੋਜ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਿਯਮਬੱਧ, ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਉਸਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚੁਣੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਲਕਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾਕਾਰ, ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੁਕਤੇ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2.3.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ:

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ।

2.3.2 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :

1. ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਲ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
2. ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।
3. ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ

4. ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ।

5. ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ।

6. ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਪਜੀਆਂ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਕਾਰਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦੇਣਾ।

2.3.3 ਤੱਥ-ਸਰੋਤ : ਭੇਂਟ-ਵਾਰਤਾਕਾਰ, ਗ੍ਰੰਥ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਮੈਗ਼ਜ਼ੀਨ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਿਕਾਵਾਂ, ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਜ਼ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਰਾਹੀਂ ਉਪਲੱਬਧ ਜਾਣਕਾਰੀ।

2.3.4 ਤੱਥ-ਉਪਕਰਣ :

ਤੱਥ-ਉਪਕਰਣ ਵਿਚ ਭੇਂਟ-ਵਾਰਤਾ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਯੰਤਰ (ਕੈਮਰਾ, ਲੈਪ ਟਾੱਪ, ਮੋਬਾਈਲ, ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.3.5 ਤੱਥ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ : ਤੱਥ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਣਾਂਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.3.6 ਵਿਚਾਰ-ਸਮੱਗਰੀ : ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ,ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾਵਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਭੇਂਟਵਾਰਤਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਹੈ।

2.3.7 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੀਮਾ-ਖੇਤਰ : ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਘਰਾਣੇ, ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ, ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ , ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਾਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਹੀ ਵਾਦਨ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਜਦ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਡਮਰੂ ਅਤੇ ਰੁਦਰ ਵੀਣਾ ਦਾ ਜਨਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਰੁਦਰ ਵੀਣਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਪਾਰਵਤੀ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਸਰਸਵਤੀ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਨਾਰਦੀ ਵੀਣਾ ਦਾ ਜਨਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਾਂਸੁਰੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਸੂਰਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਜਿਹੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕਤਾਰਾ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਚਾਰ[1] ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ੳ) ਤੱਤ ਸਾਜ਼

ਅ) ਘਣ ਸਾਜ਼

ੲ) ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼

ਸ) ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼

ਤੱਤ ਸਾਜ਼ : ਤੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਤੰਦ' ਜਾਂ 'ਤਾਂਤ' ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਤੰਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਤ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਲੱਕੜੀ, ਬਾਂਸ, ਮੂੰਜ, ਵਟੇ ਹੋਏ ਰੇਸ਼ਮ ਜਾਂ ਚਮੜੇ ਦੀ ਤੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ

---

[1]ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਰਾਮ (ਡਾ.), **ਤਬਲੇ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਏਵਮ ਬੰਦਿਸ਼ੇ,** ਪੰਨਾ 3.

ਤਾਰਾਂ ਨੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਤਾਂਤ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੁੰ, ਜਵ੍ਹਾ, ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਗਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਛੇੜਨ ’ਤੇ ਧੁਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਸਵਤੀ ਵੀਣਾ, ਨਾਰਦੀ ਵੀਣਾ, ਸਿਤਾਰ, ਰਬਾਬ, ਸੂਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਇਕਤਾਰਾ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਹਨ।

ਘਣ ਸਾਜ਼ : ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਲੈਅ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਏ। ਧਾਤ, ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਖਲ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਰਹੀ। ਮੰਜ਼ੀਰਾ, ਖੜਤਾਲ, ਚਿਮਟਾ, ਝਾਂਝ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਣ ਸਾਜ਼ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਲਿਕਾ ਜਾਂ ਰੀਡ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ’ਤੇ ਧਵਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਸ, ਹੱਡੀ, ਹਰਾ ਪੱਤਾ, ਸ਼ੰਖ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਨਲੀ ਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਂਸੁਰੀ, ਸ਼ੰਖ, ਨਰਸਿੰਘਾ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ, ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੱਖ ਸਾਜ਼ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ ਹਨ।[2]

ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ : ਲੱਕੜੀ, ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖੋਲ ਉਪਰ ਚਮੜਾ ਮੜ੍ਹਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਾਜ਼ ਅਵਨਧ ਕਹਾਏ। ਇਹ ਹੱਥ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਤਾੜਨ ’ਤੇ ਧਵਨੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਰਹੇ ਜੋ ਤਾਲ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਟਰਾਜ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਡਮਰੂ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ, ਤਬਲਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋਗਮਾਇਆ ਸ਼ੁਕਲ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਵਨਧ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਹ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਕਤ ਪਿਛੇਤਰ ਲਗਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬੰਨਣ੍ਹਾਂ, ਲਪੇਟਣਾ ਜਾਂ ਪਹਿਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3] ਅਵ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦੇ ਅਗੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਵ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਪਾਸਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

---

[2]ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 25.

[3]ਜੋਗਮਾਇਆ ਸ਼ੁਕਲ, **ਤਬਲੇ ਕਾ ਉਦਗਮ, ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 28.

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ 5000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਨਪੀ ਅਤੇ ਵਧੀ-ਫੁਲੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ।[4] ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਦੁਦੁੰਭੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਢੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਸਨ। ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਏ ਦੁਦੁੰਭੀ ਸਾਜ਼ ਨੇ ਅਗਲੇਰੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[5] ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀਆਂ ਪਾਵਨ ਰਿਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰਚਿਕ, ਗਾਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ ਉਥੇ ਯਜੁਨਾ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀਣਾ, ਵੇਣੂ, ਸ਼ੰਖ, ਦੁਰ-ਦੁਰ, ਵਾਣ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।[6]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਛਾਂਦੋਗਯੋਪਿਨਿਸ਼ਦ, ਬ੍ਰਹਦਾਰਨਿਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਕਾਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮਗਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਟਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ, ਵਾਕਰੀ ਵੀਣਾ, ਅਲਾਬੂ ਵੀਣਾ, ਸ਼ੀਲ ਵੀਣਾ, ਆਦਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[7] ਪੁਰਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਨ, ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਨ ਵਿੱਚ 7 ਸਵਰਾਂ, 3 ਗ੍ਰਾਮ, 21 ਮੂਰਛਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 7 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਬੱਧ, ਅਨਿਬੱਧ ਅਤਾਲ ਤੇ ਸਤਾਲ ਅਧੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਤੁਸਤਰਾ, ਤੀਸਤਰਾ, ਮਿਸ਼ਰ ਅਤੇ ਖੰਡ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ, ਵਿਲੰਬਿਤ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਤੋਧਯਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[8]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ 'ਦੇਵ ਗੰਧਰਵ' ਅਤੇ 'ਦੇਸਾ ਗੀਤ' ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵ ਗੰਧਰਵ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸਾ ਸੰਗੀਤ ਲੌਕਿਕ ਦੁਆਰਾ।[9] ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਲੈਅ ਲਈ 'ਸਸ਼ਬਦ' ਅਤੇ 'ਨਿਸ਼ਬਦ' ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਤੰਤੀ ਸਾਜਾਂ ਅਧੀਨ ਵਲਕੀ ਵੀਣਾ, ਤੂੰਬਾ ਵੀਣਾ, ਕੱਛਪੀ ਵੀਣਾ ਆਦਿ, ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਵੇਣੂ, ਸ਼ੰਖ, ਗੋਮੁਖਾ ਆਦਿ, ਅਵਨਧ

---

[4] ਜੈਦੇਵ ਸਿੰਘ, **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,** ਪੰਨਾ 9.
[5] ਵਸੰਤ, **ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ**, ਪੰਨਾ 17.
[6] G.H., **Hindustani Music Its Physics and Aesthetics**, Chapter 1, p. 1.
[7] ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ**, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 86.
[8] ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ** : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 27.
[9] ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀਵਾਸ਼ਤਵ ਸ਼ਰਮਾ, **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,** ਪੰਨਾ 58.

ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਪਣਵ, ਭੇਰੀ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਤੂਰੀਆ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਅਡੰਬਰ, ਡਿਮਡਿਮਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਘਣ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਘੰਟਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[10]

ਵੈਦਿਕ ਸਾਮਗਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੋਣ ਕੁੱਟੀਕਣ' ਨੇ 'ਅਠਵਾਗਿਕ ਸੂਤਰਾਂ' ਦਾ ਗਾਇਨ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਾਥਾ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗੀਤਕ ਗਾਨ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਦਨੀ ਵੀਣਾ, ਵੀਪੰਚੀ ਵੀਣਾ, ਮਹਤੀ ਵੀਣਾ, ਨਕੁਲੀ ਵੀਣਾ, ਤੁੰਬ ਵੀਣਾ, ਪਣਵ, ਭੇਰੀ, ਦੁਦੁੰਭੀ, ਤੁਰੀਆ, ਸ਼ੰਖ, ਕੁਰਾਲ, ਘੰਟਾ, ਜਲੀ, ਕਾਂਸਯ ਤਾਲ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੈਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾ ਕਲਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੰਗੀਤੋਪਨਿਸ਼ਦਸਾਰੋਧਾਰ' ਅਤੇ ਪਾਸ਼ਰਵਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਸੰਗੀਤ ਸਮਯਸਾਰ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੁਤੀ, ਸਵਰ, ਗੀਤ, ਮੂਰਛਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਲਕੀ, ਭਮਰੀ, ਕੱਛਪੀ, ਭਾਮਾ, ਸ਼ਬਦਭ੍ਰਮਰੀ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਕ ਸਰੂਪਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕਤਾਰਾ, ਦੋ-ਤਾਰਾ, ਰਬਾਬ, ਸਰੰਦਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਮਰਦਲ, ਪਖਾਵਜ, ਨਾਲ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਵੱਲਭਨਾਥ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤਕ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਰਾਸਲੀਲਾ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਵਿਚ ਭਜਨ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ ਜਿਹੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਚੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।

[10] ਤਜੱਮੁਲ ਖਾਨ, **ਸੰਗੀਤ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ,** ਪੰਨਾ 85.

ਅਕਬਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਗੀਤ ਜੀਵੀਆਂ ਦੀ 'ਕੀਰਤਨੀਆਂ' ਨਾਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਬਾਬ, ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਝਾਂਝ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।[11]

ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਪੋਰਬੰਦਰ, ਸ਼ੌਰਾਸ਼ਟਰ ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨੇ ਧਰੁਪਦ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਤਿਆ ਦੇ ਬ੍ਰਜ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।[12]

ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਰਾਮਦਾਸ, ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਸੰਤ ਏਕ ਨਾਥ ਅਤੇ ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ ਆਦਿ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜੇ, ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ 'ਗੁਰਵ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।[13] ਚੇਤੰਨਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਜਿਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਖੋਲ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

"ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜੀ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।"[14]

ਇੰਦੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਰਾਵ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੁਕੋਜੀ ਰਾਓ ਹੋਲਕਰ ਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਦੁਸਹਿਰਾ ਅਤੇ ਇੰਦੌਰ ਦੀ ਹੋਲੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇੰਦੌਰ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵਸਰ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

[11] ਹਵਾਲਾ: ਸ਼ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 115.

[12] ਅਵਾਨ ਈ. ਮਿਸਤ੍ਰੀ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰੰਪਰਾਏਂ,** ਪੰਨਾ 74-76.

[13] ਸ਼ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾਂ), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 115-116.

[14] G.S Ranade, **Music in Maharashtra**, p. 24.

ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਗਣੇਸ਼ ਉਤਸਵਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਤਬਲਾ, ਸਿਤਾਰ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ।[15]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਲਈ ਜਿਥੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ 'ਜੋੜੀ' ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਕਾਰ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪੱਖ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਰਤਨ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਤਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗੋਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਭਾਰਤੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ, ਸ੍ਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋਹਾਰੀਪਾ, ਚਰਪਟ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਚਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਵੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।[16] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

[15]ਆਵਾਨ ਈ. ਮਿਸਤਰੀ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰੰਪਰਾਏ**, ਪੰਨਾ 97.

[16] ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ,** ਪੰਨਾ 1.

— ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1173 ਈ. ਤੋਂ 1469 ਈ. ਤੱਕ)

— ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1469 ਈ. ਤੋਂ 1708 ਈ. ਤੱਕ)

— ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1708 ਈ. ਤੋਂ 1849 ਈ. ਤੱਕ)

— ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ (1849 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ)

— ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ

3.1 ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1173 ਈ. ਤੋਂ 1469 ਈ. ਤੱਕ) :

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਆਧਾਰਭੂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

— ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤ ਜਨ

— ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤ ਜਨ

3.1.1 ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 15 ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 13 ਭਗਤ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 9 ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ :

ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੱਖ ਭਗਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪਦੇ ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਅਧੀਨ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ।[17] ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ 'ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਏਵਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ' ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰੇਨੂੰ ਸਚਦੇਵਾ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:[18]

— **ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ**:

1. ਯਤਿ 2. ਏਕਤਾਲੀ 3. ਅਸਟਤਾਲ 4. ਰੂਪਕ

ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਲਈ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ :

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ, ਗੂਜਰੀ ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਹਿੱਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਗਤੀ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ :

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੁਆਰਾ 17 ਮੁਖ ਰਾਗ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧੀਨ 61 ਪਦੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 2500 ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਨੁਸਾਰ 600 ਤੋਂ 700 ਪਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ 'ਵਿੱਠਲ' ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਠਲ ਸੰਪਰਦਾਏ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[19]

ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਦੇਵ ਆਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

[17]ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਇਣ ਗਰਗ, **ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ**, ਪੰਨਾ 480.
[18]ਰੇਨੂੰ ਸਚਦੇਵਾ, **ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਏਂ ਏਵਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ**, ਪੰਨਾ 60.
[19]ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, **ਮਰਾਠੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ**, ਪੰਨਾ 58.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਮੰਗਲਵੇਢਾ ਵਿੱਚ ਵਿਠਲ ਆਚਾਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅੰਗ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।[20]

ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ :

ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਮ ਪਦਵੀ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ "ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ॥ "[21] ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ :

ਭਗਤ ਰਾਮਨੰਦ ਜੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਦੇ ਰਾਮਾਨੁਜਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਥਾਵੇਂ ਸਨ।[22] ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਚਲਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕ ਪਿਆ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਇੱਕ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਤ ਸਨ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਨਾਗੇਸ਼ਵਰ ਲਾਲ ਕਰਣ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕੇ ਸਾਥ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਗਲਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਧਰੁਪਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਨ ਸੀ।[23]

ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਸ ਲੀਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਰਚਿਤ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤਾਵਜ ਭਾਸਕਰ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀਰਾਮਾਚਰਨ ਪੱਦਤੀ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

---

[20]ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ. ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼, (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)** ਪੰਨਾ 116.
[21]**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਅੰਗ 1106.
[22]ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), **ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪੰਨਾ 103.
[23]ਨਗੇਸ਼ਵਰ ਲਾਲ ਕਰਣ (ਡਾ.), **ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕੇ ਸਾਥ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤੀ,** ਪੰਨਾ 76.

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ :

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ 'ਕਬੀਰ-ਰੰਦਾਸ-ਸੰਵਾਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[24] ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਚਰਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ।[25] ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉੱਪਰ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 15 ਮੁੱਖ ਅਤੇ 3 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ 40 ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ :

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਉੱਪਰ ਵੈਸ਼ਣਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ਼[26] ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਨ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬੀਜਕ, ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਵਿਚ 402 ਪਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗੌਂਡੀ, ਕਲਿਆਣ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਹਾਰ, ਬਸੰਤ, ਲਲਿਤ, ਟੋਡੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਸੋਰਠਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਰਯਾ ਗੀਤ' ਜਾਂ 'ਵਜਰ ਗੀਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਪ੍ਰਭੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਜਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ 13+12 ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਰਯਾ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕ੍ਰਮ 8+7 ਜਾਂ 8+8+12 ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦੇ ਹੀ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਵਿਚ ਤਿਪਦੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਜਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਚਰਯਾ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੂਜੇ ਦੁਪਦੇ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[27]

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ 13+12 ਅਤੇ 8+7 ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਉਪਰ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੀ

[24]ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼, **ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ**, ਪੰਨਾ 316.

[25]ਨਗੇਸ਼ਵਰ ਲਾਲ ਕਰਣ (ਡਾ.), **ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕੇ ਸਾਥ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤੀ,** ਪੰਨਾ 76.

[26]ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)** ਪੰਨਾ 115.

[27]ਬ੍ਰਹਮ ਸਿੰਘ ਜਗਦੀਸ਼, **ਸੰਤ ਕਬੀਰ : ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ,** ਪੰਨਾ 54.

ਸੰਗਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ 17 ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਅਤੇ 6 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ 294 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 238 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ :

ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਸ਼ਨੁਸਾਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਆਰਤੀ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਆਰਤੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਦਰੁ ਚੌਕੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ :

ਜੱਟ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 4 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਆਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3.1.2 ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਪਾਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ : ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤਲੀਮ ਖ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੋ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ, ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ 'ਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਵ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਅਸਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਨੂੰ ਕੱਵਾਲੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕੱਵਾਲੀ ਇਸ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਕਮਾਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕੱਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ ਦੁੱਕੜ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[28] ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ

[28]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 18.02.2020.

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ।[29] ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 4 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸਲੋਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

3.2 ਗੁਰੂ ਕਾਲ (1469 ਈ. ਤੋਂ 1708 ਈ. ਤੱਕ) : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸੰਤਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜਨ : ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ, ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਜਨ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 15ਵੀਂ ਤੋਂ 16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਗੇਸ਼ਵਰ ਲਾਲ ਕਰਣ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦ ਧਰੁਪਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।[30]

ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ :

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਵਸੀ ਕਾਵਿਕ ਛੰਦਬੰਦੀ, ਗਾਇਨ

---

[29]ਸੀਮਾ ਰਾਣੀ, ਜਗਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਗੀਤ, (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)** ਪੰਨਾ 56.

[30]ਨਗੇਸ਼ਵਰ ਲਾਲ ਕਰਣ (ਡਾ.), **ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕੇ ਸਾਥ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤੀ,** ਪੰਨਾ 76.

ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 20 ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 17 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਦੀਆਂ, ਪਹਿਰੇ, ਸਲੋਕ, ਛੰਤ, ਪਾਉੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਥਿਤੀ, ਸੋਲਹੇ, ਬਾਰਾਮਾਹਾ, ਕੁਚੱਜੀ-ਸੁਚੱਜੀ, ਸਲੋਕ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਨਿ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗੁ ਰਬਾਬਾ। (ਵਾਰ ੨੪,ਪਾਉੜੀ ੪)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਮੰਨਿਆ।[31]

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ॥ ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ॥
...ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ॥ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ॥[32]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ।[33]

ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੀਰਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਭਾਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਨਿਜ ਆਤਮ ਮਹਿ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੁ ਧਾਰੈ। ਪਰਮ ਆਤਮ ਸਭ ਜਗਤ ਬਿਚਾਰੈ।

---

[31]ਗੀਤਾ ਪੇਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 101.
[32]**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 150.
[33]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ**, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 13.

...ਹੋਇ ਨਿਰਬਾਨ ਕੀਰਤਨ ਅਖੰਡ। ਗਾਵੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜੁਗਤ ਬਲਵੰਡਾ।[34]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ
2. ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ : ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲਾ 'ਘਰ'ਅਤੇ 'ਜਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ : ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਤਬਲਬਾਜ ਬੀਚਾਰ ਸਬਦਿ ਸੁਣਾਇਆ॥[35]

— ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥ਰਹਾਉ॥[36]

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਤਬਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਬਲ ਸਾਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਬਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਡਿਤ ਵਿਜੈ ਸ਼ੰਕਰ ਮਿਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਤਬਲਾ ਪੁਰਾਣ' ਵਿੱਚ ਠਾਕੁਰ ਜੈਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਬਲਾ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਤਬਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਤਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਮਤਲ ਸਤਹਿ'। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,"ਫਾਰਸੀ ਮੇਂ ਸਭੀ ਅਵਨਧ ਵਾਦਯੋਂ ਕੋ ਤਬਲ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ।"[37]

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤਬਲ ਸ਼ਬਦ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੇਰੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਹੈ।

---

[34]ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, **ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ**, ਪੰਨਾ 392.
[35]**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ 142.
[36]**ਉਹੀ।,** ਪੰਨਾ 13.
[37]ਵਿਜੈ ਸ਼ੰਕਰ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਬਲਾ ਪੁਰਾਣ,** ਪੰਨਾ 13.

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਹਿੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 63 ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ 9 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁਆਣਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਡੂਰੁ॥
ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਨਾਲਿ ਤੁਧੁ ਹੋਰੁ ਮੁਚੁ ਗਰੂਰੁ॥[38]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

— ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹੰਦੀ ਮੁਹਰ ਹਥਿ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰਾਈ।
ਦਿਤਾ ਛੋੜਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਬੈਠਿ ਖਡੂਰੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ॥[39]

ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸਥਿਤ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਰਜ਼ਾਦਾ, ਭਾਈ ਸ਼ਜਾਦਾ, ਭਾਈ ਸਾਦੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਦੂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[40]

ਇਹ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਰਬਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਜੋ ਖਡੂਰੀਏ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਲਗਪਗ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਆਪਣੀ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਹਿੱਤ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 18 ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 6 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

---

[38]**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 967.
[39]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ**, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46.
[40]ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 45.

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸਾਰੰਦਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਦੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ ਸਾਰੰਦਾ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਤਵਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।"[41]

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਨਗਰ ਸਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲੁ ਅਚਰਜ ਖੇਲੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਈ।[42]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭਾਈ ਉਗਰਸੈਨ, ਭਾਈ ਨਗੌਰੀ, ਭਾਈ ਬੂਲਾ, ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਭਾਈ ਰਾਮੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਾਂਧਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕੀਰਤਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਰਾਮੂ ਦੀਪਾ ਉਗਰਸੈਨ ਨਾਗਉਰੀ ਗੁਰੁ ਸ਼ਬਦ ਵੀਚਾਰੀ।
ਪਾਂਧਾ ਬੂਲਾ ਜਾਣੀਏ ਗੁਰ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਲੇਖਾਰੀ।
ਡਲੇ ਵਾਸੀ ਸੰਗਤ ਭਾਰੀ।[43]

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਲਗਭਗ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ 30 ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 12 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਪੜਤਾਲ' ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

---

[41]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 97
[42]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ**, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46.
[43]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ** (ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 16).

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚਲਦਿਆਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਨਗਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੰਗਰ, ਪੰਗਤ, ਮੰਜੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਇੱਥੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣਾ ਕੀਤਾ।[44]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਬਾਬੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।[45] ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ,"ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾ ਸਨ।"[46] ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,"ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ।"[47] ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਬੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਛੰਦਬੰਦੀ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ, ਘਰ, ਜਤਿ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਅੰਜੁਲੀ, ਬਿਰਹੜੇ, ਚਉਬੋਲੇ, ਡਖਣੇ, ਫੁਨਹੇ, ਸਵੱਯੇ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 30 ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 16 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ।

---

[44]ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ**, ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ(ਮੁਖ. ਸੰਪਾ.), ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 54.

[45]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.

[46]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼,** ਪੰਨਾ 12.

[47]ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), **ਵਾਦਨ ਕਲਾ,** ਪੰਨਾ 281.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਰਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਬਾਬਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ।[48]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸਤਿਸੰਗ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਇੱਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਉਜਾੜ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ।[49]" ਜੋ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ-ਬਲਵੰਡ, ਭਾਈ ਝਾਬੂ, ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੇਦਾਰਾ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਝਾਬੂ ਅਤੇ ਮੁਕੰਦ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰੈ ਹਜ਼ੂਰ ਕੇਦਾਰਾ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਰਗਟੁ ਪਾਹਾਰਾ।[50]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਬਾਬ, ਪਖਾਵਜ ਵੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਬਾਜੇ ਬਜਹਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਨਾਹਦ ਕੋਕਿਲ ਰੀ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਬੋਲੇ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਅਤਿ ਸੁਹੀਆ॥1॥
(ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫ ਪੜਤਾਲ ਘਰ ੩ ਅੰਗ ੧੨੭੧)

— ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥1॥ਰਹਾਉ॥ (ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਅੰਗ ੩੮੧)

---

[48]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 15.10.2019.
[49]ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) (ਸੰਪਾ.), **ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ**, ਪੰਨਾ 4.
[50]ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, **ਵਾਰਾਂ,** ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 18.

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਤ ਲਈ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੰਦਾ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਰਾਗੀ ਰਬਾਬ ਸੁ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸੰਗਿ। ਇਨਕੋ ਬਜਾਇ ਗਾਵਤਿ ਉਤੰਗ।
ਸ਼੍ਰੁਤਿ ਸੁਖਦ ਗਾਇਂ ਗੁਰੁ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ। ਸਿਖ ਸੁਨਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ ਮਹਿਦ ਭਾਗ।[51]

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੋੜੀ : ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ "1. ਮਿਲਾਈ, ਗੱਠੀ, 2. ਸੰਗਯਾ- ਮੇਲੀ, ਮਿਲਾਪੀ, 3. ਸਾਂਝੀਵਾਲ, 4. ਬਰਾਬਰ ਦਾ, ਤੁਲਯਤਾ ਵਾਲਾ, 5. ਦੋ (ਨਰ ਮਦੀਨ ਆਦਿ) ਦਾ ਯੁਗ ,6. ਪਖਾਵਜ, ਧਾਮਾ ਅਤੇ ਤਬਲਾ"[52] ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਔਰਤ-ਮਰਦ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਦੋ-ਬਲਦ, ਤਬਲਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।[53]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਜੁੜਨ ਵਾਲਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[54]

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਅਰਥ "ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ, ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਾਲੇ ਦੋ, ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ" ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[55]

---

[51]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 4, ਅੰਸੂ 10.

[52]ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼.**

[53]ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਓਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

[54]ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ), **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਓਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

[55]ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਓਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ '*Gurmat Sangit Terimnology'* ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਵਨਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[56]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ 'The Vital Anjan' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "The double-headed pakhāvaj was split in two in the darbār of Gurū Arjan, forming the vertically-oriented joṛī, literally a 'pair.' Like the mridaṅg, the early modern joṛī retains the siyāhī on its pūṛā or treble drum and requires fresh dough to be affixed to the bass dhammā whenever it is played."[57]

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਦਾਹਿਨਾ ਏਵਮ ਬਾਏ ਦੋ ਭਾਗੋ ਕੇ ਰੂਪ ਮੇਂ ਬਜਾਇਆ ਜਾਨੇ ਵਾਲਾ ਅਵਨਧ ਵਾਦਯ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਮੇਂ ਜੋੜੀ ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁਆ।"[58] ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋੜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਕੜ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ।[59]

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਦੋ ਨਗ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੁੱਕੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਨਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।"[60]

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ : ਜੋੜੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

[56]Gurnam Singh (Dr.) (Chief Edi.), **Gurmat Sangit Terminology**, p. 98.
[57]Nihal Singh, **The Vital Anjan, The Paran as Pointer,** 2.28.2021.
[58]ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ,** ਪੰਨਾ 4.
[59]**ਉਹੀ**,ਪੰਨਾ 4.
[60]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ,** 2020, ਪੰਨਾ 16.

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "The jori, also known as Punjabi Pakhawaj was created in the court of fifth Sikh Guru, Guru Arjan, by two muisican of the court, Satta and Balwand."[61]

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[62]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ The Vital Anjan ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਯੂਐਸਏ ਜੋੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਵੱਲੋਂ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[63]

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ, ਬਲਵੰਡ, ਕੇਦਾਰ, ਝਾਝੂ, ਮੁਕੰਦ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।[64]

ਉਪਰੋਕਤ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗਵਾਦਕ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ:

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ,"ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਇ ਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੇ ਸਮੇਂ ਸੇ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਕੋ ਔਰ ਅਧਿਕ ਸਮਰਿੱਧ ਕੀਆ। ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਮੇਂ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਸਾਥ ਤਾਲ ਵਾਦਯ ਕਿ ਰੂਪ ਮੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਤਾ ਥਾ। ਬਾਦ ਮੇਂ ਉਸ ਕਾ ਸਥਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਨੇ ਲੇ ਲੀਆ।"[65]

ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[66]

---

[61] **www.rajacademy.com,** 23.09.2021.
[62]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ**, ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 15.10.2019.
[63]ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ,**ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 4.03.2021.
[64] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 48.
[65]ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ,** ਪੰਨਾ 4.
[66]ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ,** ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 76.

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਦਿਵਪੁਸ਼ਕਰ ਸੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ, ਜੋੜੀ ਸੇ ਤਬਲ ਔਰ ਅੰਤਤਹ ਤਬਲ ਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਬਲਾ ਕਾ ਨਾਮਕਰਣ ਹੂਆ ਹੈ।"[67]

ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਬੇ ਉੱਪਰ ਗਿੱਲਾ ਆਟਾ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਉਪਰ ਸਿਆਹੀ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਧਾਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਧੰਮ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਮੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਸੱਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਭਾਗ ਕਹਿਣ ਦਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।[68]

ਦਰਅਸਲ ਪੰਡਿਤ ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਦਲਾਅ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਉੱਪਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਉਥੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਾਰਸੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤਬਲ ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤਬਲਾ ਇਸ ਨਾਮ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤਬਲੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ।[69]

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਸਿਧਾਰ ਖਾਨ ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਾਗ-ਡਾਟ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ

---

[67] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ,** ਪੰਨਾ 6.
[68] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4-6.
[69] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.

ਸਿਧਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਾਜ ਤਬਲੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।[70]

ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਕ ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ: ਰਬਾਬ, ਸਿਰੰਦਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਢੱਡ, ਚਿਮਟਾ, ਅਲਗੋਜ਼ੇ, ਕਿੰਗ, ਦੋਤਾਰਾ, ਢੋਲ, ਢੋਲਕੀ, ਘੜਾ, ਬੁਗਚੂ ਅਤੇ ਦੁੱਕੜ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਕੜ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਢਾਡੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ ਦੁੱਕੜ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁੱਕੜ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉੱਖਲੀ ਧਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉੱਖਲੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬਰਤਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਾਜਾਂ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਲੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਛੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਖਲੀ ਲੱਕੜ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਕੜ ਦਿ ਸੱਜੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉੱਖਲੀ ਸਮਾਨ ਬਰਤਨ ਉੱਪਰ ਚਮੜਾ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਉਖਲੀ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਧਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉੱਖਲੀ ਧਾਮਾ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਉੱਖਲੀ ਧਾਮਾ ਸਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਇੱਕ ਨਗ ਉੱਪਰ ਸਿਆਹੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਗ ਉੱਪਰ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿੱਲਾ ਆਟਾ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਲਈ ਇਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸਾਜ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਉੱਖਲੀ ਧਾਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ। ਦੋ ਨਗ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।"[71]

ਡਾ. ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖਾਵਜੀ ਲਾਲਾ ਭਵਾਨੀਦਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਉਨ੍ਹੋਨੇ ਵਹਾਂ ਕੇ ਲੋਕ ਵਾਦਯ ਦੁੱਕੜ ਪਰ ਏਕ ਨਵੀਨ ਬਾਜ਼ ਕਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਆ ਔਰ ਆਪਨੇ

---

[70]**ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ,** ਜੁਲਾਈ 1968, ਪੰਨਾ 32.
[71]ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 18.02.2020.

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਿਸ਼ਯੋਂ ਕੋ ਇਸ ਕੀ ਸਿਕਸ਼ਾ ਦੀ। ਏਸਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਗੇ ਚਲਕਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਕੇ ਰੂਪ ਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੂਆ। ਆਜ ਭੀ ਕੁਛ ਗੁਰਦੁਆਰੋਂ ਮੇਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਬਜਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।[72]

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੁਰਾਣਿਕ 'ਦੁਰਦੁਰ' ਅਤੇ 'ਉੱਦਰਵੱਕ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।[73]

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕੀਤਾ ਕੀ ਇਹ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਿਆ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਪਖਾਵਜ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਤਬਲਾ।[74]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਬਲਾ, ਦੁਕੜ, ਉਦਰਵੱਕ ਆਦਿ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਗਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਰਾਗੀਆਂ-ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਸਬੀ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। ਉਥੇ ਹੀ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ :

ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 1609 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੀਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜੁੜ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸੁਣਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[75] ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

---

[72]ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ,** ਪੰਨਾ 14.

[73]**ਸੰਗੀਤ, ਤਾਲ ਅੰਕ, 1940,** ਪੰਨਾ 48.

[74]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ**, ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

[75]ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (1469-1765),** ਪੰਨਾ 38.

ਦੁਆਰਾ ਵੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਢਾਡੀ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

— ਆਇ ਅਕਾਲ ਤਖਤਿ ਪਰ ਸੋਹੈਂ। ਲਗਹਿ ਦਿਵਾਨ ਪਿਖਹਿਂ ਮਨ ਮੋਹੈਂ।
ਸੋਦਰ ਚੌਕੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਨੰਤੇ। ਸੰਗਤਿ ਆਇ ਰੂਪ ਦਰਸੰਤੇ।[76]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ, ਢਾਡੀ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਧਨੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਬਕ, ਭਾਈ ਛਬੀਲਾ, ਭਾਈ ਨੱਥਾ, ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲਾ[77] ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਰਸਰਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।[78] ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।[79] ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।[80]

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਅਪਰ ਰਬਾਬੀ ਬਾਬਕ ਨਾਮ। ਜੋ ਗਾਵਤ ਰਾਗਨਿ ਅਭਿਰਾਮ।8।
ਰਾਖਯੋ ਤਬਿ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਪਾਸ। ਲਗਹਿ ਦਿਵਾਨ ਸੁ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।[81]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਭਾਈ ਬਨਵਾਲੀ ਤੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਜਾਂ ਮਾਈਆਂ ਲੰਬੋ ਦੇ ਜੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।"[82]

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ

---

[76]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 4, ਅੰਸੂ 44.
[77]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 107.
[78]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 329.
[79]ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼, **ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ**, ਪੰਨਾ 125.
[80]ਏ. ਐੱਸ. ਗੋਸਲ, **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ,** ਪੰਨਾ 66.
[81]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 5, ਅੰਸੂ 15.
[82]ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, **ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 139.

ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਆਪ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।[83]

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਤੱਕ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਆਪ ਨੇ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੋਂਦਾ ਨਾਮਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼, ਬਾਰੀ ਦੋਆਬ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ।"[84]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਤਾ-ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। 8 ਸਾਲ ਦੀ ਅਲਪ ਆਯੂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੁਖੀ ਦਰਦੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼, ਭਾਈ ਭੈਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਹੰਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਕੀਰਤਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਸਨ।[85]

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਵੈਰਾਗਮਈ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ 17 ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 2 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ

[83]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 8, ਅੰਸੂ 48.
[84]ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), **ਵਾਦਨ ਕਲਾ**, ਪੰਨਾ 244.
[85]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 330.

ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਤਿਆਗ ਮੱਲ (ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ) ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਪਾਸੋਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।[86]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਢਾਕੇ ਦੇ ਵਾਸੀ ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਦਾ ਵਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ੂਬ ਫਲਿਆ। ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

— ਸੁਨਿ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਨਿਹਾਲ। ਨਹੀਂ ਫਸਹਿਂ ਨਿਸ਼ਠੁਰ ਜਮਜਾਲ।
ਤੁਵ ਘਰ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਇ ਹੈ ਜੋਈ। ਕਿਰਤਨ ਕਰਹਿ ਭਜਨ ਕੋ ਸੋਈ।
ਤੋਹਿ ਬੰਸ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ। ਸੁਨਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਧਰਿ ਸੰਗਤਿ ਤਥਾ।[87]

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਸਭਿ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਿ ਸੰਗਤਿ ਰਾਸ। ਆਗ ਹੋਇ ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ।
ਗਾਵਹਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੇਮ ਗੁਰੁ ਮਾਤੇ। ਲੋਚਨ ਤੇ ਜਲਬੂੰਦਨ ਜਾਤੇ।3।[88]

ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਰੱਖੂ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬ ਸਰੰਦਾ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।[89] ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਮ੍ਰਿਦੰਗਵਾਲੀ' ਜੌਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ

[86]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 15.10.2019.
[87]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 11, ਅੰਸੂ 54.
[88]**ਉਹੀ**,ਰਾਸਿ 12, ਅੰਸੂ 5.
[89]ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), **ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ)**, ਪੰਨਾ 697.

ਹੈ।[90] ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

— ਬਜਹਿਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਬਿਸਾਲਾ।
ਕਰਹਿਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਉਜਾਲਾ।[91]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਥੇ ਆਪ ਵੀ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ :

ਆਪ ਜੀ 9 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਅਲਪ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ’ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ’ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਦਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਰਾਗਾਂ, ਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਸਵੱਈਆ, ਵਾਰ, ਪੜਤਾਲ, ਛੰਤ, ਆਰਤੀ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਤਰਾਨਾ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਡਮਰੂ, ਭੇਰੀ, ਢੋਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਮੂਰਜ਼, ਤਬਲ, ਢੋਲਕ, ਚੰਗ, ਮੁਜੰਗ, ਸੁਚੰਗ, ਨਗਾਰਾ ਆਦਿ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ

[90]ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ,), **ਵਾਦਨ ਕਲਾ**, ਪੰਨਾ 247.
[91]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਰਾਸਿ 12, ਅੰਸੂ 12.

ਤਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੰਚਲ, ਚਉਤਾਰਾ/ਚਉਤਾਲਾ, ਦਾਦਰਾ, ਤੇਤਾਲਾ, ਤੇਤਾਲਾ ਆੜਾ, ਫ਼ਾਖਤਾ, ਫਿਰੰਗ, ਏਕਤਾਲ, ਜਨਿੰਦ੍ਰ ਤਾਲ, ਦਿਨਰਾਜ ਤਾਲ, ਸਰਬਲੋਹ ਤਾਲ, ਹੰਸਤਾਲ, ਗੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਬਿਸਨੁਪਦ ਪੁਨਯਾਕੀ ਤਾਲ ਫਾਖਤਾ ਸਮਾਨਪਦੀ[92]

ਬਿਸਨੁਪਦ ਪੁਨਯਾਕੀ ਭੋਪਾਲੀ ਏਕ ਤਾਲੀ ਸਮ[93]

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਵੇਂ ਸਮ, ਘਰੁ (1, 4, 11,), ਜਤਿ, ਜਤਿ ਬ੍ਰਿਜਈ, ਜਤਿ ਦੱਖਣੀ, ਬਿਦਮਾ ਛੰਤ ਕੋ ਜਤਿ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਬਾਬ, ਝਾਂਜ, ਬੀਨ, ਸਿਤਾਰ, ਤਾਨਪੁਰਾ, ਸਾਰੰਦਾ ਅਤੇ ਤਾਊਸ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[94] ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਜਨ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੌਖਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3.3 ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1708 ਈ. ਤੋਂ 1849 ਈ. ਤੱਕ) : ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਮਿਸਲ ਕਾਲ
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ

3.3.1 ਮਿਸਲ ਕਾਲ : ਮਿਸਲ ਕਾਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅਸਤ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ

---

[92]ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, **ਭਾਗ ਦੂਜਾ**, ਪੰਨਾ 453.
[93]**ਸ੍ਰੀ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ ਅੱਧ)**, (ਪ੍ਰਕਾ.) ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਛਿਆਨਵੇਂ ਕਰੋੜੀ ਸ਼੍ਰੋ. ਅਕਾਲੀ ਬੁਢਾ ਦਲ, ਪੰਨਾ 454.
[94]ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 76.

ਜਲਦ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੁੱਲ ਬਾਰਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੋ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਮਿਸਲ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ ਜਾਂ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ, ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਮਿਸਲ ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ, ਮਿਸਲ ਭੰਗੀ, ਮਿਸਲ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ, ਮਿਸਲ ਫੁਲਕੀਆ, ਮਿਸਲ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ, ਮਿਸਲ ਨਕਾਈ, ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦ, ਮਿਸਲ ਨਿਸ਼ਨ ਵਾਲੀਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਲਗਪਗ 1720 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1733 ਈ. ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਖੁਦ ਸਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਸ਼ਸਤਰ-ਕਲਾ-ਧਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਿਰੰਦੇ ਤੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਜਨ ਛਕਦੇ ਸਨ।"[95]

ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸੋਦਰ ਕੀ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[96] ਇਸ ਮਿਸਲ ਵੱਲੋਂ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਬੁੰਗਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ' ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੈ:

"ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਏਥੇ ਤਿੰਨ ਬੁੰਗੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬਣਵਾਏ: ਬੁੰਗਾ ਰਾਗੀ ਧਨਪਤ ਸਿੰਘ, ਬੁੰਗਾ ਰਾਗੀ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੁੰਗਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ ਬਾਬਾ ਜਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਗਭਲੇ ਬੇਟੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੇਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਬੁੰਗਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ

---

[95]ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), **ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ**, ਪੰਨੇ 49-50.

[96]ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005 ਚੌਥੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 290.
(ਆਪ ਦੁਤਾਰੇ ਵਹਿ ਫੜੈ ਬਾਲ ਸੁ ਦਾਸੀ ਪ੍ਰੇਮ।
ਦੋਊ ਵਖਤ ਚੌਂਕੀ ਕਰੈ ਯਿਹ ਥੋ ਉਸ ਕੋ ਨੇਮ॥6॥)

ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬੜਾ ਰਸੀਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਉਹ ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।"[97]

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[98] ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਤਨਖਾਹ ਉੱਪਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ, ਭਾਈ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੂੜਾ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।[99] ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ।

3.3.2 ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਨ।[100]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।[101]

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਥਾ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰੰਤੂ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਲੈਣਗੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[102]

---

[97]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 26.
[98]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 116.
[99]**ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 116.
[100]ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (ਡਾ.), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤਗਯ**, ਪੰਨਾ 149.
[101]**ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 149.
[102]ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ, **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਭੂਮਿਕਾ,** 1961.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ :

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦਾ ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।[103]

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣੀ ਪਖਾਵਜੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਈ।[104] ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰਤਕੀ ਮੋਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਤਬਲਾਵਾਦਕ (ਜੋੜੀਵਾਦਕ) ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਬਾਲਕ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਈ ਜੋ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਤੀਹ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ) ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਕਾਂ ਤੋਂ ਤਾਲੀਮ ਦਿਵਾਈ ਗਈ।[105]

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਨਖ਼ਾਹ ਉੱਪਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਪਗ ਤੀਹ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਸਥਾਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ' ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲਾ ਭਵਾਨੀਦਾਸ ਦਾ

---

[103]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 112.
[104]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.
[105]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 112.

ਨਾਮ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦਾ ਲਗਪਗ 40 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਮੁੜ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਆਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਮੁੜ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਾਲ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

3.4 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ (1849 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ) : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਭਾਵੇਂ ਲਗਪਗ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਸਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਰੰਭ 1849 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਖੜੀ ਹੋਈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਣਜਾਣ ਮੁਤਾਬਿਕ, "ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1857 ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ।[106]

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[107]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਅੰਗ ਆਧਾਰਤ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅੰਗ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੱਲੇ

---

[106] ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ, **ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 17.

[107] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 17.

ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੰਗਤ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਗੱਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਦੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਪਖ਼ਾਵਜੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਦਾ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਗੱਲ ਰੱਖੀ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ।[108]

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਨੁਸਾਰ, "1933 ਈ. ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਟੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਵਲ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘੋੜੀ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[109]

ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਖਾਵਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਕਟ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹਨ।"[110] ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਟੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।

ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।"[111]

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਿਆਲਾ' ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

---

[108]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.
[109]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 29.
[110]ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ**, ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 27.11.2019.
[111] Sukhvinder Singh Pinky**, YaarAnād Virtual Baiṭhak Series Mēlā,** S1: E98.

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਛੈਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਸਤਾਨ, ਭਾਈ ਛੈਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਮੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦਾ ਲਹੌਰ ਘਰਾਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਵੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਬੋਹਣ ਪੱਟੀ ਜਿਹੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਹੋ ਜਾਣਾ।"[112]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਜੋ ਕਿ 1904 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪਨੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਨ 1930 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1938 ਤੱਕ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[113] ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਚਿਰਾਗ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਤਬਲੇ (ਜੋੜੀ) ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[114]

ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਏ ਵੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਭਾਈ ਹਮੀਰ ਅਤੇ

---

[112]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 54.
[113]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.
[114]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 122.

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[115]

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਉਰਫ਼ ਭਾਈ ਮਹੰਦਾ ਵੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਇਆ। ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿਤਾ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹੋਏ। ਪਰ ਉਹ ਕਈ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਜੋੜੀ, ਵਾਜਾ ਅਤੇ ਤਾਊਸ ਆਦਿ।[116]

ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ, ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਸ਼ਾ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਸ਼ਾ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਦੇ ਮਾਮਾ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।[117]

ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ 1905 ਤੋਂ 1918 ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਕੇਂਦਰੀ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨੇ' ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 'ਪਉੜੀ ਤਾਲ' ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ।[118]

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖ਼ਾਵਜੀ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਿਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੱਥੇ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਖਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ।[119]

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮਿਤ੍ਰਸਰ ਵਿਖੇ ਰਬਾਬੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਸੀਰਾ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਈ।[120] ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋਣ

---

[115]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 122.
[116]**ਸਚਿੱਤਰ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ,** ਮਈ 1976 ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 11-12.
[117]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[118]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 106.
[119]ਭਗਵਤ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ, **ਤਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,** ਪੰਨਾ 54.
[120]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 170.

ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰਾਖਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਜੋੜੀਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ।

ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਇਹ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਫਤਿਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕੇ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸਨ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਵੀ ਹੋਏ।[121] ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਯੂ. ਐਸ.ਏ. ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਗਾਇਕ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਪਾਸੋਂ ਤਬਲਾ ਸਿੱਖਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ 22 ਸਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[122] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ, ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ), ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਆ, ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ, ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ, ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੜ, ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।[123]

[121]ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਪੰਨਾ 171.
[122]ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 251.
[123]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ**, ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟੀ। ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਤਾਲ ਦਾ ਵਿਕਟ ਵਿਆਕਰਣ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਛੇੜਾਂ, ਚੌਂਕੜੀਆਂ, ਸਤਰੰਗੀ ਅਤੇ ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੱਲ ਵੀ ਅਗਰਸਰ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

3.5 ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ :

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਾਇਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਾਹਵਾ ਸੱਦ ਪੁੱਛ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮਰਦਾਨੇ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਵਰਗੇ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਲਈ ਰੇਹੜੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਰੋਟੀ ਵਾਸਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਖਪਣਾ ਪਿਆ।"[124] 1947 ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਹਰ ਗੱਲ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਤੋਲੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਲੈਣ ਦੇਣਾ ਇੱਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਜਿਹੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਾ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।[125]

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਬਾਬੀ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕੁਝ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਗਏ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਖ਼ੁਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੰਡ ਵੇਲੇ

[124]ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 30.
[125]**ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 43.

ਇਧਰੋਂ ਉਧਰ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਰੌਲਾ ਹੈ ਆਪੇ ਮੁੱਕ ਜਾਊ। ਪਰ ਇਹ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਰਹੱਦ ਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਖਿੱਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਪੰਜਾਬ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਮ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ'। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਇਸ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਲੋਕਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੰਡ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ। ਰਬਾਬੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦਲਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਦਲਾਅ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ।[126]

ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਕੁਝ ਚੰਦ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਲਗੀਧਰ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[127]

[126]ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 21.07.2019.

[127]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ**, ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.

ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ (1900 ਤੋਂ 1995) ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ।[128] ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੱਡੀਆ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਬਾਬੀ ਚੂੜ੍ਹ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੁਟੇਰਾ (ਡਰੋਲੀ, ਫਗਵਾੜਾ), ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੁੱਜੋਂ (ਬੰਗਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਰੁੜਕੀ, ਫਗਵਾੜਾ) ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਆਬੇ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ।[129]

ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਧੂਤਾਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕੰਧਾਲਾ ਜੱਟਾਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹਨ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਦੁੱਕੜ ਜਾਂ ਉਖੱਲੀ ਧਾਮਾ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[130]

ਭਾਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓਜ਼ ਯੂ ਟਿਊਬ 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਜੀ ਦਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ) ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪਗੜੀ ਨਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

---

[128]ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 15.10.2019.
[129]ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 27.11.2019
[130]ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.

ਉਪਰੋਕਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ, ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ, ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੁੱਜੋਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਸਤਾਦ ਹੋਏ ਜੋ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪੱਗੜੀ ਜੇਤੂ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਅੱਵਲ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਘਟਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕੰਧਾਲਾ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖਾਸ ਗੁਣ ਸਾਥ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਲੇ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ।[131]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਧੁੰਦਲੇ ਹੋਏ ਅਕਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਧਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਣ ਉੱਪਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਆਧਾਰਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

[131]ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 25.05.2021.

ਧਾਰਨਾ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਰਤਨ :

ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਲੋਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰੀਤ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਸਿਖ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤੋਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਵਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੱਤ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਜਕੜਨ ਥਾਂ ਨਖੇੜ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਟੇਕ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ (ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ) ਲੋਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਜ ਕੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੀ ਜੋੜ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗਾਇਨ ਪੱਧਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਲਦ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਧਾਰਨ ਧੁਨਾਂ ਉੱਪਰ ਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚਿਮਟਾ, ਛੈਣੇ, ਖੜਤਾਲਾਂ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਗਾਇਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ :

ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਖੰਡਿਤ ਹੋਏ ਲਗਾਤਾਰ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਪੱਖ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਗਾਇਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦੇ ਇਹ ਤਾਲ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਲਈ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਬਲੇ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ।

ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ :

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਥਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ

ਹਨ, "ਰਹਿਰਾਸ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਘੜੀ ਏਕਾਂਤ ਜਾ ਬੈਠਣਾ ਤੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰ ਬਾਰ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਨੇ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ ਕਰਨੀ। ਏਤਨੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਭਨੂੰ ਸਮ ਬਰਤਾ ਕੇ ਫੇਰ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸੁਜਸੁ ਸੁਣਨੇ। ਇਹ ਆਚਰਣ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਰਿਹਾ।"[132]

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।[133]

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਂਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।[134]

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰੌੜ ਰੂਪ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਖੜਤਾਲਾਂ, ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਗੀਲਾ, ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜਗਾਧਰੀ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ।

ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ :

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਜੋ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਉਂਕਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆਂ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ

---

[132]ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), **ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੁ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)**, ਪੰਨਾ 319

[133]ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਕਥੌਨੀ ਕੀਰਤਨ, ਅਮਰ ਲੇਖ**, ਪੰਨਾ 49.

[134] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਢਾਢੀ**, ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਸੰਪਾ.), ਅਗਸਤ 2008, ਪੰਨਾ 148.

ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤਬਲਾ ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ 1984 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ 1991 ਵਿਚ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਤਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਪੱਧਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

2005 ਵਿਚ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਹਿੱਤ ਨਵੀਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਜੇਕਰ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਵੀਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੁਰਾਤਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਤਬਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਈਕਲ ਨਿਝਾਵਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

"Sikh kirtan has always been per-formed to the accompaniment of string and drum instruments.Some historical examples of instruments used for the kirtan include the taus, sarinda, and jori-pakhawaj. In modern times, the harmonium and the tabla have occupied their place." [135]

ਭਾਵੇਂ ਤਬਲੇ ਉਪਰ ਜੋੜੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਿਰਫ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਧਵਨੀ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਬਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਰੁਝਾਨਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਧਵਨੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੋਲ ਦਰੁਤ ਲੈਅਯੁਕਤ, ਗਮਕ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਹਨ।

ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਆਈ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਨਵੀਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸਵਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲੇ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਓਕਟਾਪੈਡ ਜਿਹੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਚਲਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰ ਅਵਨਧ ਅਤੇ ਘਣ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਾਲ ਪੈਟਰਨ ਵਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਸਲ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹਿੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੈਂਗ ਡਰੱਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਬਲਾ ਤਰੰਗ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਪੁੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ

[135] Michael Nijhawan, **From Divine Bliss To Ardent Passion: Exploring Sikh Religious Aesthetics Through The Dhadi Genre,** History of Religions, The University of Chicago Press ,Vol. 42, No. 4 May 2003, p. 359-385.

ਮਧੁਰ, ਸੁਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਕ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੁਰ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਤਰੰਗ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਉਪਰ ਹੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੈਂਗ ਡਰੰਮ ਦੇ ਵਾਦਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਕਰਣਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3.6 ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨ :

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ, ਭਾਈ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਮਰਾ, ਉਸਤਾਦ ਸੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਪ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਨਵਤੇਜ ਕੇ. ਪੁਰੇਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ:

> "As Bhai Baldeep is an exponent of the gurmat sangeet tradition through both mridang and pakhawaj and of shabad kırtan passed down by ancestral lineage and other sources of learning, his activities have resulted in the development of a movement to recover the tradition of KırtanMaryada, based not only on compositions passed down from the times of the Gurusbut also on knowledge of the classical instruments – saranda, rabab, taus, dilruba, tanpura, and jori/pakhawaj. Counter to the rababıform of performance, the gurmat
> Sangeet tradition traces itself to Guru Arjan's darbar and focuses upon the instrumentation and rag system."[136]

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੁਝ ਕੁ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ

---

[136]Navtej K. Purewal (Prof.), **Sikh/Muslim Bhai-Bhai? Towards a Social History Of The Rababi Tradition Of Shabad Kirtan,** p. 365-382.

ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਤਾਦ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰਾ ਵੀ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਾਰਨ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਭਾਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖੋ- ਵੱਖਰੇ ਬਾਜ਼, ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਘਰਾਣੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ –4

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ

ਅਧਿਆਇ – 4

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਵਾਪਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ 'ਜੋੜੀ' ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਲ 'ਤੇ ਚਲਾਏਮਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜੀ-ਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4.1 ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ : ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਤਹਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਗਪਗ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਮਤ, ਹਨੂੰਮਾਨ ਮਤ, ਨਾਰਦ ਮੱਤ ਅਤੇ ਭਰਤ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।[1] ਇਸ ਲਈ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ

---

[1]ਅਬਾਨ ਈ. ਮਿਸਤਰੀ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰਮਪਰਾਏਂ**, ਪੰਨਾ 1.

ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਘਰਾਣਾ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਘਰਾਣਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਅਧਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।[2]

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਘਰਾਣਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅੱਠਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਮੇਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਕੋ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰੋਂ ਮੇਂ ਆਸ਼ਰਯ ਮਿਲਾ ਕਰਤਾ ਥਾ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਕਤਰ ਰਾਜਾਸ਼ਰੇਯ ਮੇਂ ਹੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਕੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅਪਨੇ ਸੰਗੀਤ ਗਿਆਨ ਕੋ ਇਤਨਾ ਛਿਪਾਕਰ ਰਖਤੇ ਥੇ ਕੇ ਵੇ ਅਨਯ ਜਾਤੀ ਵਾਲੋਂ ਕੋ ਤੋ ਕਯਾ ਅਪਨੀ ਹੀ ਜਾਤੀ ਵਾਲੋਂ ਤਕ ਕੋ ਬਤਾਨੇ ਮੇਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਯੇਹ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਯਹਾਂ ਤਕ ਬੜੀ ਕੇ ਵਹ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਤੇ ਥੇ। ਉਨਕਾ ਸੰਗੀਤ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਾ ਕਰਤਾ ਥਾ। ਯਦੀ ਵੇ ਨੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਤੇ ਤੋ ਉਨਕਾ ਸੰਗੀਤ ਬੀ ਉਨਹੀ ਕੇ ਸਾਥ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਤਾ ਥਾ। ਇਸ ਸੰਕੀਰਣ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਕੇ ਫਲ ਸਵਰੂਪ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਸ਼ੇਤਰ ਮੇਂ ਘਰਾਨੋਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨੀਂਵ ਪੜ ਗਈ ਔਰ ਇਸ ਪਰਪਾਟੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕੋ ਅਵਰੁੱਧ ਕਰ ਦੀਆ।"[3]

ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤਖੰਡੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਭਾਤਖੰਡੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਸੰਗੀਤ ਮੇਂ ਘਰਾਨੋ ਕਾ ਉਲੇਖ ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਕਰਮ ਇਮਾਮ ਕੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੋਉਦਨ-ਉਲ-ਮੌਸੀਕੀ' ਮੇਂ ਮਿਲਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਨ 1857 ਕੇ ਆਸ ਪਾਸ ਲਿਖੀ ਗਈ ਥੀ।[4]

ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਲਲਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤਾਨਸੇਨ ਕੇ ਬੇਟੇ ਵਿਲਾਸ ਖਾਂ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀਓਂ ਕਾ ਘਰਾਨਾ ਚਲਾ ਔਰ ਉਨ ਕੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਸੁਰ ਸੇਨ ਸੇ ਸਿਤਾਰੀਓਂ ਕਾ। ਯਹ ਸੇਨੀਆ ਘਰਾਨੇ ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।[5]

ਦੋ ਨਗ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਤਬਲਾ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਬਿਮਲਾਕਾਂਤ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ

[2] ਅਬਾਨ ਈ. ਮਿਸਤਰੀ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰਮਪਰਾਏਂ**, ਪੰਨਾ 2.

[3] ਭਗਵਤ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ, **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 51-52.

[4] ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤਖੰਡੇ (ਪੰ.), **ਭਾਤਖੰਡੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ**, ਭਾਗ 4, ਪੰਨਾ 214.

[5] ਲਲਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ, **ਧਵਨੀ ਔਰ ਸੰਗੀਤ**, ਪੰਨਾ 281.

ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ 'ਸੁਧਾਰ ਖਾਂ ਢਾਡੀ' ਬਾਰੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ 1300 ਈ. ਦਾ ਕਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।[6]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰੱਖ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4.2 ਘਰਾਣਾ : ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਅਬਾਨ ਈ. ਮਿਸਤਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਘਰ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਵਾਸ, ਵੰਸ਼, ਅਥਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਔਰ ਘਰਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਅਰਥ ਵੰਸ਼-ਵੈਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਕਾਲਾ ਜਾਏ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ।[7]

ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਅਰਥ ਰੀਤੀ, ਪੱਧਤੀ, ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼[8] ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼[9] ਵਿਚ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨ, ਵੰਸ਼, ਕੁੱਲ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਨੇ ਘਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਘਰ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰਾਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਟੰਬ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[10]

ਬੜੌਦਾ ਸਥਿਤ ਸੰਤ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਗਾਇਕ ਡਾ. ਅਸ਼ੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਸੰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਓਂ ਕੇ ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓਂ ਕੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਕਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੜ੍ਹਤੀ ਥੀ। ਇਸ ਰੀਤੀ ਮੇਂ ਘਰ ਆਨੇ ਕੀ ਕਿਰਿਆ ਕੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਘਰ + ਆਨਾ = ਘਰਾਣਾ ਕਹਾ ਗਯਾ। ਘਰਾਨਾ ਗਾਇਨ ਤਥਾ ਵਾਦਨ ਕੀ ਏਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਤੀ ਹੈ।"[11]

ਸ੍ਰੀ ਵਾਮਨ ਰਾਓ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "Every up coming artists always possesses some heritage handed down by tradition to which he

[6] ਸ੍ਰੀ ਬਿਮਲਾਕਾਂਤ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ, **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕੋਸ਼**, ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸ੍ਰੀ ਮਦਨ ਲਾਲ ਵਿਆਸ, ਪੰਨਾ 218.
[7] ਅਬਾਨ ਈ. ਮਿਸਤਰੀ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰਮਪਰਾਏਂ**, ਪੰਨਾ 11.
[8] ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਸਪਾ.) (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ.
[9] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 442.
[10] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 121.
[11] ਅਸ਼ੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਸੰਤ (ਡਾ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 01.10.2021.

makes his own addition. If he achieves eminence and sets up his own school of followers, he becomes a pioneer of new style."[12]

ਉਹ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "Gharana, literally a 'Family' a term applied to a school of music comprising a creativity innovating, his pupils and those who follow in the line of discipleship."[13]

ਡਾ. ਪਰਾਜੰਪੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੁਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰਾਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ।[14]

ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੰਗੀਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਘਰਾਣਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜੁੱਟ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ।[15]

ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਊਮਾਨ ਘਰਾਣਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਹੈ।[16]

ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰਾਣਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[17]

ਡਾ. ਬੀ. ਸੀ. ਦੇਵਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਘਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ।"[18]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲਗਪਗ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ

---

[12] Vamanrao H. Deshpande**, Indian Music Traditions, Chapter II**, p. 80.
[13] V. H. Deshpande, **Maharashtra's Contribution to Music**, Chapter I, p.6.
[14] ਪਰਾਂਜਪੇ (ਡਾ.), **ਸੰਗੀਤ ਬੋਧ**, ਪੰਨਾ 182.
[15] ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 1.
[16] ਡੇਨੀਅਲ ਐਮ. ਨਿਊਮਾਨ, **ਦਿ ਲਾਈਫ ਆਫ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਇਨ ਨਾਰਥ ਇੰਡੀਆ**, ਪੰਨਾ 145.
[17] Vamanrao H. Deshpande, **Indian Music Traditions**, p. 12.
[18] ਬੀ. ਸੀ. ਦੇਵਾ (ਡਾ.), **ਘਰਾਨੋ ਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ**, ਸਤੰਬਰ 1963, ਪੰਨਾ 315.

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਲਾ ਜਦ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਪਗ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੇ, ਘਰਾਣਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4.3 ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਾਗੀ-ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਬਲਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: 1. ਨਾਈ ਘਰਾਣਾ 2. ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ 3. ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ।"[19]

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੀਤਾ ਪੇਂਤਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਤੀਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਰਾਨੇ ਅਥਵਾ ਪਰੰਪਰਾਓਂ ਕਾ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਨਾਈਓਂ ਕਾ ਘਰਾਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ, ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ।"[20]

ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਇਕਮਾਤਰ ਘਰਾਣੇ ਵਜੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[21]

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[22]

ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਰਾਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।[23]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

---

[19] ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 185.

[20] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 162.

[21] ਭਾਈ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ, **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2019.

[22] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

[23] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 24.09.2021.

1. ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ)
2. ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ)
3. ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ

4.4 ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ) : ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਈ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਖ਼ਾਵਜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਕ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ।[24] ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਏ ਇਸ ਨਾਈ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਾਬਾ ਮੱਝਾ ਸਿੰਘ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਐਸ. ਕੇ. ਸਕਸੈਨਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਹਬੀਬੂਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਹਿਮਦ ਜਾਨ ਥਿਰਕਵਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਹੇ ਹਨ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "The poetics of the Amritsarī Bāj display unique "…rhythms of orientation and abandon or willed waywardness and resilience."[25]

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਇਸ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਾਬਾ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ' ਦੱਸਦੇ ਹਨ।[26]

ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪਗੜੀ ਨਸ਼ੀਨ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,[27] ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਗਾਥਾ, ਸੰਬੰਧੀ ਮੱਤ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲਾ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਨਾਮ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

[24] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.
[25] Sushil Kumar Saxena, **The Winged Form: Aesthetical Essays on Hindustani Rhythm**, 2012, p. 8.
[26] ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਨੇ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ (ਪਤ੍ਰਿਕਾ)**, ਪੰਨਾ 60. (ਫਰਵਰੀ – 1987)
[27] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ 1798 ਈ. ਤੋਂ 1860 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[28] ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1830 ਈ. ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ

ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲਾ ਭਵਾਨੀ ਸਿੰਘ/ਦਾਸ, ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਸਬੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦਿਵਾਉਂਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।[29]

ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਭੂਪ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਣ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲ਼ਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਵੀ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ 1836 ਈ. ਤੋਂ 1911 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ

[28] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 162.
[29] Bhai Baldeep Singh, **The Anad Foundation**, 21.10.2020.

ਗਿਆ ਹੈ।[30] ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਉਸਤਾਦ ਹੁਸੈਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਭਾਈ ਮਹੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਹੁਸੈਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਸਬੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।[31]

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ‘ਤਰੰਗੜ’ ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗਾਇਨ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਖ਼ਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਸਾਥ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਇਦੇ, ਪਰਨ ਅਤੇ ਗਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।[32] ਆਪ ਨੇ ਧਿਨ, ਤਿਨ ਅਤੇ ਧਾ ਦਾ ਬਾਜ, ਫਟਕੀ, ਗਤ, ਪਰਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਨਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤੀ

---

[30] ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 186.

[31] ਯੋਗਮਾਇਆ ਸ਼ੁਕਲ (ਡਾ.), **ਤਬਲੇ ਕਾ ਉਦ੍ਗਮ ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 173.

[32] ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2019.

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.4.1 ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ : ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਦੇ ਵਾਦਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।[33]

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।"[34]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਖਾਵਜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਾਜ ਉਪਰ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਬਾਜ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਸ਼ਾਨ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਹਿਰੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ 'ਸਥ' ਅੰਗ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਮੱਧ ਲੈਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਸਮਾਪਨ 'ਦੁੱਗਣ' ਜਾਂ 'ਪੱਕੀ ਦੀ ਦੁਗਣ' ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ

---

[33] ਯੋਗਮਾਇਆ ਸ਼ੁਕਲ (ਡਾ.), **ਤਬਲੇ ਦਾ ਉਦਗਮ ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 167.

[34] ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 186.

ਸੰਗੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।[35] ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਧਾਦੂੰ, ਨਟ, ਤ੍ਰਿਤਾ, ਘੇਘੇ, ਤੱਕੜਾਂ, ਘੇਧਾ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸਾਥ : ਸਾਥ ਵਾਦਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸਥ ਅੰਗ (ਖੁਲ੍ਹਾ ਬਾਜ) ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਥ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਦਾ ਸਾਥ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ, "ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸਾਥ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਸਾਥ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਸੰਚਾਰੀ, ਅਤੇ ਆਭੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।"[36]

ਅਜੋਕੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦਾ ਠੇਕਾ ਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਚਾਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਸਾਥ ਦੇ ਵਿਧੀਵਤ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਬਜਰ ਕੁਤਾਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਉੱਪਰ ਤਾਲ ਦਾ ਠੇਕਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਖਿੱਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"[37] ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁਹਾਰਤ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਥ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸਾਥ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ 'ਤੇ ਧਾਆਦੀਂਈ, ਧਾਗੇਤਿਟ, ਤਾਗੇਤਿਟ, ਕਿੜਧਾਤਿਟ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੌਂਕੜੀਆਂ : ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਅਗਲੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਕੀ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਚੌਂਕੜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਚਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[38] ਜਿਥੇ ਬਾਕੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਂਕੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਏਕੱਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਘਰਾਣਿਆ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ

---

[35] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ: ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 49.
[36] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.
[37] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.
[38] Sukhvinder Singh Pinky, **YaarAnad Virtual Baiṭhak Mela S1: E98**, [30:18]

ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਚੌਂਕੜੀ ਦਾ ਇਕਹਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਛੇੜਾਂ : ਛੇੜਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਛੇੜਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਛੇੜਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਰਤਣ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਲੰਬਿਤ ਤੋਂ ਮੱਧ ਤਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੇੜਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਕਿਣਨਕ, ਆਤ੍ਰਿਕੜਧੇ, ਏਤਾ, ਆਤਾਕੇਤ੍ਰਿਕੜ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਜ : ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਜ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਧਾ ਦਾ ਬਾਜ, ਕੈ ਦਾ ਬਾਜ, ਧਿਟ ਤਾਗੇ ਦਾ ਬਾਜ, ਧਿਟ ਦਾ ਬਾਜ, ਤਿੰਨ ਦਾ ਬਾਜ ਅਤੇ ਧਿਨ ਦਾ ਬਾਜ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।[39] ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜਾਂ ਵਿੱਚ 'ਧਿਟ ਤਾਗੇ' ਦਾ ਬਾਜ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਗੇ ਜਾਂ ਧਾਗੇ ਤਿਟ ਦਾ ਬਾਜ ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਧਿਟ ਤਾਗੇ ਦਾ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ :

ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਮੇ (ਜੋੜੀ ਦਾ ਖੱਬਾ ਭਾਗ) ਉੱਪਰ ਸਥ ਅੰਗ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਨਨਗ, ਗੇਗੇਨਗ, ਗਨਨਗੇ, ਗਿਨਧੜਾਨ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਥ, ਜਤ ਅਤੇ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ :

ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਥ, ਜਤ ਅਤੇ ਗਤ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਥ : ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਥ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਧਾਦੂ, ਓਦੂੰ, ਨੱਟ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਕੇਕੇ, ਕੇਤਿਰਕਿਟਧੇ, ਕਤਾ, ਗੇਗੇ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[39] ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 04.03.2021.

ਜਤ : ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਤ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਜਾਂ ਚੱਠੂ ਉੱਪਰ ਬੰਦ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਤ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਤਿਰਕਿਟਤਕ, ਗਿਨਨਗ, ਧਿਟਤਾਗੇ, ਧਨਨਗ ਆਦਿ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗਤ : ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਗਤ ਅੰਗ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਪ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਧਾਤੀ, ਧਾਗੇਨਾ, ਧਾਤੀਧਾ, ਤਿੰਨਾਕਿੰਨਾ, ਗਿੜਨਗ ਆਦਿ ਬੋਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਉੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਦੇ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਪਨ ਦੌਰਾਨ ਦੁੱਗਣ ਜਾਂ ਪੱਕੀ ਦੀ ਦੁੱਗਣ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤਿਹਾਈ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਲਾਂ : ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਧਮਾਰ, ਚਾਰਤਾਲ, ਤਿੰਨਤਾਲ, ਪੰਜ ਤਾਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਝਪਤਾਲ, ਸੂਲਤਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਢਾਈਆ, ਰੂਪਕ, ਮਤਤਾਲ, ਚਾਰਤਾਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਇੰਦਰਤਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖਰਤਾਲ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ।

ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸਮ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।"[40]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਬਾਜ ਵਿਚ ਫਟਕੀ, ਗਤ, ਪਰਨ, ਚਕਰਦਾਰ, ਤੋੜੇ ਆਦਿ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਗਾਂ (ਪੁੜਾ ਅਤੇ ਧਾਮਾ) ਦੇ ਭਾਂਡੇ (ਬਰਤਨ) ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਲਈ ਗੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਬਾਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

[40] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

4.4.2 ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ :

ਸਾਰਣੀ 4.1 (ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)

4.5 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ) : ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਵਰੂਪ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ

ਘਰਾਣਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦਕਿ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।[41] ਇਥੇ ਇਹ ਗਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੇਖਣਾ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਰੰਭਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਸਨ।[42]

ਡਾ. ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"[43]

ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਤਲ ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "Ustad Fakir Baksh is considered to be the originator of the Punjab style of playing the Tabla. Instead of Using the 'Khule Bols' of the Pakhawaj or Tabla, he used them as 'Band Bols' and developed this new style, which has all the characteristics of the Pakhawaj."[44]

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।[45]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੀਆਂ ਕਰਮ ਇਲਾਹੀ ਖਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਰੱਖਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਕਾਦਿਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ

---

41 ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਤਲ (ਡਾ.), **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ**, ਪੰਨਾ 10. (ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ 5ਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ, 6 ਤੋਂ 8 ਦਸੰਬਰ 1986)
42 ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 166.
43 ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 27.
44 A. S Paintal (Dr.), **The Nature and Place of Music in Sikh Devotional**, P. 419.
45 ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 186.

ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਵਰਾ ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਰਿਆਸਤ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਗਾਓ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਜੀ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਨਰੇਸ਼ ਆਪ ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ (ਪੰਦਰਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਤਾਲ) ਦਾ ਨਗਮਾ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਪਗ ਪੰਦਰਾਂ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਲੈਅ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਜੀ ਨੇ ਤਬਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਉਠਾਨ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਤਿਹਾਈ ਲਗਾ ਕੇ ਠੇਕਾ ਲਗਾਇਆ। ਫਿਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਸਮ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਤਾਲ ਕਿਹੜਾ ਹੈ, ਲੈਅ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਨਗ਼ਮਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।" ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ।"[46]

ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਈਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ, ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਰੱਖਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਉਰਫ਼ ਭਾਈ ਮਹੰਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਨਾਮਵਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਮਹੰਦਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸਪੂਤ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੋਹਣ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕ ਮਲੰਗ ਖਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਫ਼ਖ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[47]

4.5.1 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ : ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਖ਼ਾਵਜੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਪਰ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ

[46] ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਵਰਾ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ**, ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ, ਜਲੰਧਰ, 29 ਜਨਵਰੀ 1978.

[47] ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣੇ**, ਪੰਨਾ 19. (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਖੋਜ ਪੱਤਰ, 22-24 ਨਵੰਬਰ 1985)

ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਾਜ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[48] ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ) ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਖਾਵਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਵਾਂਗ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਚਾਰਾ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਥਾਪ ਅੰਗ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

— ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੈਅਕਾਰੀ ਅਤੇ ਠੇਕੇ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਗਮੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੇ ਨਗਮੇ ਵਿਚ 12 ਮਾਤਰਾ ਇਕ ਤਾਲ ਦਾ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਕਰਨਾ।

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰ, ਕਾਇਦੇ, ਪਲਟੇ, ਗਤਾਂ, ਪਰਨਾ, ਚਕਰਦਾਰ ਤਿਹਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼, ਪੌਣੇ ਨੌ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਦਮ, ਸਾਢੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਅਤੇ ਪੌਣੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਦਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

— ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਾਤਿਟ, ਧਿਰਧਿਰ, ਕਿਟਧਾਗੇ, ਧਾਟਕਤਾ ਆਦਿ ਬੋਲ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

— ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਗਤਾਂ, ਪਰਨਾ, ਦੁਪੱਲੀ, ਤਿਪੱਲੀ, ਚੌਪੱਲੀ ਅਤੇ ਰੇਲੇ ਆਦਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਾਇਦਿਆਂ ਦਾ ਚਲਨ ਤਾਲ ਦੀ ਤਾਲੀ ਖਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

— ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ (ਖੱਬੇ ਭਾਗ) ’ਤੇ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿਆਹੀ ਵਾਲੇ ਡੱਗੇ ਉੱਪਰ ਗਮਕ ਅਤੇ ਮੀਂਡ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਲਚੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਰਿਆਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜ਼

[48] **ਸੰਗੀਤ**, ਘਰਾਣਾ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ 1982, ਪੰਨਾ 72.

ਬਾਕੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਿਆਜ਼ ਦੌਰਾਨ ਵਧ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

— ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ) ਦੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਉਪਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

— ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਨਰ ਅਤੇ ਮਦੀਨ ਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਨਰ ਗਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਦੀਨ ਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਦੀਨ ਗਤਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

— ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਟ, ਧਾਟ, ਧਾਤੀਧਾੜ੍ਹਾ, ਧਿਰਧਿਰ, ਦਿੰਗੜ, ਤਕੜ, ਧਾੜ੍ਹਗੇਨ, ਕਿਟਤਕ, ਗਦਿਗਨ, ਘੇਟਤ, ਕੜਆਨ, ਗਿੜਆਨ ਆਦਿ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ।

4.5.2 ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ :

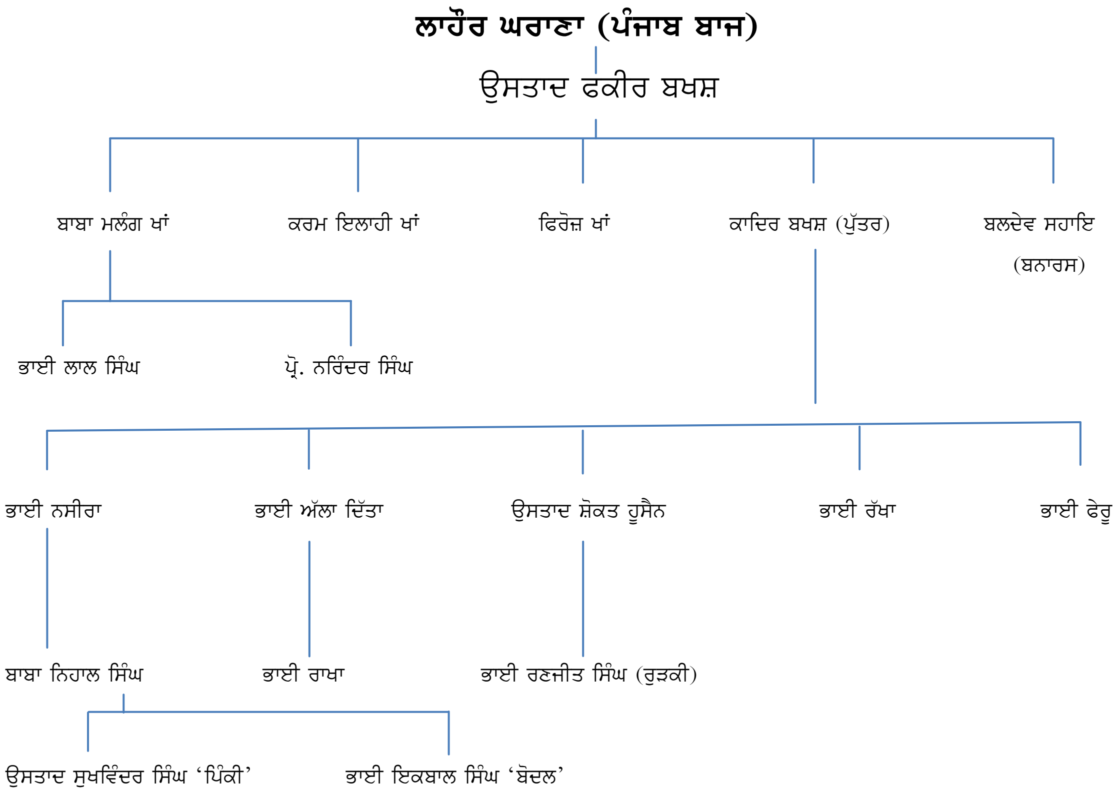

ਸਾਰਣੀ 4.2 (ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)

4.6 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ : ਕਸੂਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਰੋਡ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ।[49] ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਠਾਣ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕਿਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਕੋਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਟ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਕਿਲੇ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ 'ਕਸਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਕਸਰ' ਦੇ ਬਹੁਵਚਨ 'ਕਸੂਰ' ਵਜੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਬਾਰਾਂ ਕਿਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਪਠਾਣ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।[50]

ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਾਰ ਪਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਨੇ ਖ਼ਾਵੇਸ਼ਗੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤੇਗਾ ਉਸਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਧੀ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੋਰਿਆਨੀ, ਤੁਬਕਜ਼ਈ, ਹੁਸੈਨਜ਼ਈ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਜ਼ਈ, ਵਤੋ ਜ਼ਈ, ਅਮਚੋ ਜ਼ਈ, ਮਸਲਮਾਕ ਅਤੇ ਖ਼ਾਵੇਸ਼ਗੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵਸੇ।[51]

ਬਾਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਬੀਲੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੱਯਬ ਖੇਲ, ਚਾਂਦੇ ਖੇਲ, ਵਤੇ ਖੇਲ ਅਤੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖੇਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੱਯਬ ਖੇਲ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੇ ਖੇਲ ਜ਼ਰਾ ਨੀਵੇਂ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਕਲਾਵੰਤ, ਦੂਜੇ ਸਰੋਦੀਏ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਨਕੀਬ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਦੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਤਾਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਰਾਗਾਂ, ਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਠੇਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਬੱਦ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਔਰਤਾਂ ਔਰਤਾਂ

---

[49] ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ, **ਕਸੂਰ ਏਕ ਸ਼ਹਿਰ ਏਕ ਰਿਵਾਇਤ**, ਕਸੂਰ ਤਾਰੀਖ ਕੇ ਆਈਨੇ ਮੇਂ, ਪੰਨਾ 27, 1976. (ਉਰਦੂ)

[50] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 39.

[51] ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਅ (ਡਾ.), **ਓਲੀਆਏ ਕਸੂਰ**, ਪੰਨਾ 27.

ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਰਦ, ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਹ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[52]

ਡਾ. ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਅ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਗਵੱਈਏ, ਤਬਲੀਏ, ਸਾਰੰਗੀਏ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਤਾਊਸ ਅਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਾਦਕ ਜਨਮੇ ਹਨ।"[53]

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਫ਼ਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਸੂਰੀ ਪੀਲੂ, ਕਸੂਰੀ ਮਾਂਡ, ਕਸੂਰੀ ਭੈਰਵੀ, ਕਸੂਰੀ ਜੰਗਲਾ, ਕਸੂਰੀ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਇਸਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਕਸੂਰੀ ਭੈਰਵੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[54]

ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਕੱਵਾਲਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਕੱਵਾਲ ਪਰੰਪਰਾ 'ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕੱਵਾਲ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੇਨ[55] ਅਤੇ ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ[56] ਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੱਵਾਲੀ ਅੰਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟੱਪਾ, ਦਾਦਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਅੰਗ ਦੀ ਠੁਮਰੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪੂਰਬ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਟੱਪਾ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੱਵਾਲ ਮੀਆਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜੋ ਕਸੂਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਗੁਲਾਬ ਨਬੀ ਸ਼ੋਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਟੱਪੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।"[57]

---

[52] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 39.

[53] ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਅ (ਡਾ.), **ਓਲੀਆਏ ਕਸੂਰ**, ਪੰਨਾ 27.

[54] ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਰਮ ਇਮਾਮ ਖਾਂ, **ਮਾਅਦਨਲ ਮੌਸੀਕੀ**, ਸਤੰਬਰ 1925.

[55] ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਅ (ਡਾ.), **ਓਲੀਆਏ ਕਸੂਰ**, ਪੰਨਾ 27-28.

(ਨੋਟ: ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੇਨ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੋਹੇਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤਾਨਸੇਨ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਦੋ ਬਾਉਲੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਤਾਨਸੇਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।)

[56] ਉਸਤਾਦ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਖ਼ਾਨ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 90.

(ਨੋਟ: ਉਸਤਾਦ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਖ਼ਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚਾ ਰਹੇਗਾ, ਕਿ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਵੱਈਏ, ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਉਠੇ ਗਿਣਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਫ਼ਾ ਅੱਵਲ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਨਗਰੀ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ)

[57] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 39.

4.6.1 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੀਆਂ 'ਫ਼ਤਹਿ ਡੁੱਲੁ' ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।[58]

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਫਤਿਹ ਡੁਲੁ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਫਤਿਹ ਡੁਲੁ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆਏ।"[59]

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਫਤਿਹ ਡੁਲੁ' ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[60]

ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਫਤਿਹ ਦੀਨ ਕਸੂਰੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਤਿਹ ਦੀਨ ਕਸੂਰੀ ਨੇ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਮੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਲਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਬਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।[61]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼ ਫਤਹਿ ਡੁਲੁ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇਲਾਹੀ ਕਸੂਰੀਏ, ਮੀਰ ਬਖਸ਼ ਗਿਲਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਿਸ਼ੌਰੀਆ, ਮੀਆ ਫਤਿਹ ਡੁਲੁ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਤਹਿ ਡੁਲੁ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨਬੀਬ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਮੀਆਂ ਨਬੀਬ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਆਂ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਪੇਰਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[62]

ਮੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਜੋ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[63]

ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਗਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਤਬਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੀਤਾ

---

[58] ਰਮਾਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

[59] ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣੇ**, ਪੰਨਾ 19.

[60] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 170.

[61] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 41.

[62] ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 187.

[63] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

ਪੈਂਤਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਤਬਲੇ ਪੇ ਇਨ ਕਾ ਹਾਥ ਅੱਛਾ ਹੋਨੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਇਨਹੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਮੇਂ ਪਖਾਵਜ ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਸਿਕਸ਼ਾ ਦੀ ਗਈ, ਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਸਿਕਸ਼ਾ ਬਾਦ ਮੇਂ ਦੀ ਗਈ।"[64]

ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ), ਸਰਦਾਰ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ), ਸਰਦਾਰ ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ), ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ) ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਗਤ ਅੰਗ ਦੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਮਾਸਟਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

4.6.2 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :

ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਾਕੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਬੋਲਬਾਂਟ, ਲੈਅਕਾਰੀ ਅਤੇ ਆਮਦ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।[65] ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗੀ ਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਤਾਂ ਵਿਚ ਦੀਗਰ ਦੀਗੜ, ਧੀਗੇਨਗ, ਧਾਗੜ, ਧਨਗ, ਦਗਨਦਗਨ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[66]

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪਰਨਾਂ ਅਤੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਬੋਲ ਤੋਂ ਪਰਨ ਜਾਂ ਚੱਕਰਦਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਬੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਉਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[67]

— ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤਾਲ ਦੀ ਤਾਲੀ-ਖਾਲੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਤਾਲੀ ਖਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

---

[64] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 171.

[65] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 41.

[66] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

[67] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

— ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਸੂਰੀ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਕਸੂਰੀ ਝੱਪਤਾਲ, ਕਸੂਰੀ ਚਾਂਚਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਧਮਾਰ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।[68]

— ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਤ ਅੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਟੇ ਵਾਲੇ ਧਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਆਹੀ ਵਾਲੀ ਡੁਗੀ ਜਾਂ ਡੱਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗਤ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਾਤੀ, ਧਾਗੇਨਾ, ਤਿੰਨਾਂਕਿੰਨਾ, ਤਿਰਕਿਟ, ਕਿਟਤਕਤਿਰਕਿਟ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

4.6.3 ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ :

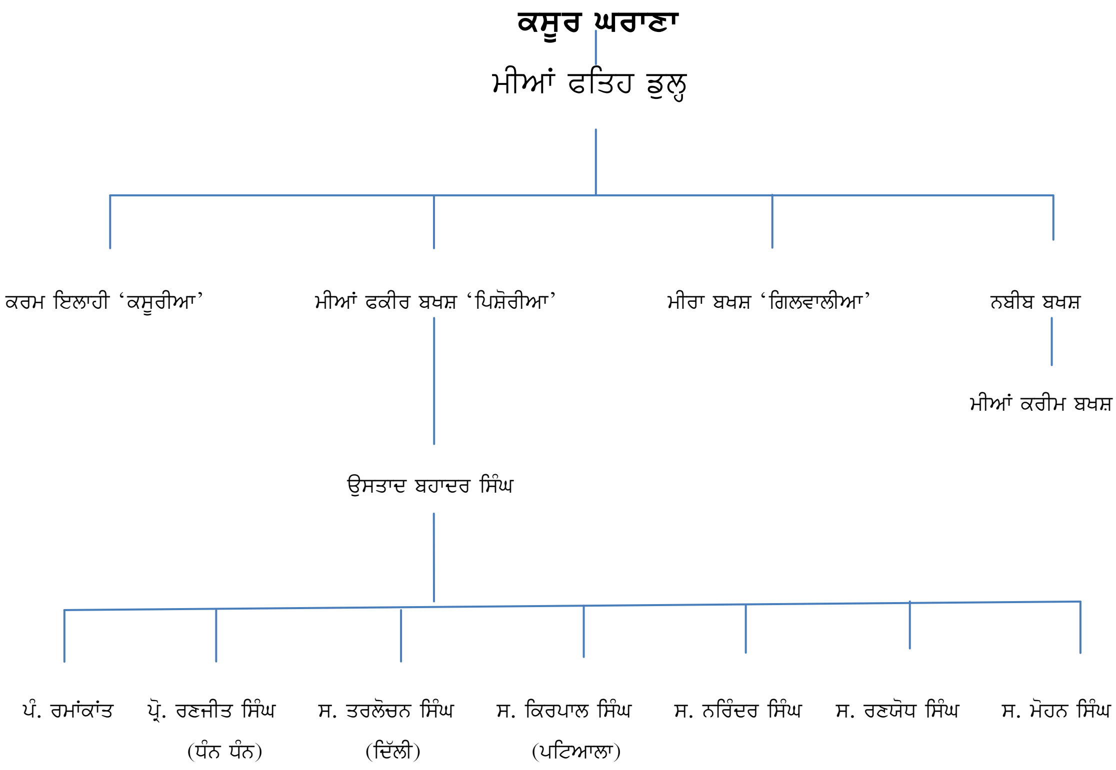

ਸਾਰਣੀ 4.3 (ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਤਾਲਾਂ ਅਤੇ

[68] ਉਸਤਾਦ ਬਦਰੁੱਜ਼ਮਾਂ, ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),** ਪੰਨਾ 41.

ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥ, ਜਤ ਅਤੇ ਗਤ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤੀ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੇ ਤਬਲਾ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਬਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪਨਪਿਆ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣੀ ਜਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਆਏ ਨਵੇਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਧੀਨ ਤਬਲਾ ਸਾਜ਼ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਬਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲਾ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼ਿਆਹੀ ਵਾਲੇ ਡੱਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਟੇ ਵਾਲੇ ਧਾਮੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਿਆਹੀ ਵਾਲਾ ਡੱਗਾ ਗਤ ਅੰਗ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਯੋਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਏਕੱਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਤਬਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰ, ਕਾਇਦੇ, ਪਲਟੇ ਅਤੇ ਦਰੁੱਤ ਲਐਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਬੰਦ ਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ, ਠਾਹ ਦੇ ਬੋਲ, ਪੱਕੀ ਦੀ ਦੁਗੁਨ, ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸਾਥ ਅੰਗ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਹੀ ਠੇਕੇ ਦੇ ਅਵਰਤਨ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਿਆ। ਠੇਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜ ਦੇ ਬੋਲ, ਦੁਗਣ, ਚੌਗੁਣ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਵਜਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ।

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲਾ ਭਵਾਨੀਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਮੀਆਂ ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਰੱਖਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜਿਹੇ ਫ਼ਨਕਾਰਾਂ

ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ, ਉਸਤਾਦ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਲਤਾਫ਼ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਜਿਹੇ ਫ਼ਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਿਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਗਤਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਉਸਤਾਦ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਫ਼ਜ਼ਲ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਯੋਗੇਸ਼ ਸਾਮਸ਼ੀ ਜਿਹੇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਘਰਾਣੇ ਕਸੂਰ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਬਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਮੀਰਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਗਤਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਗਤਕਾਰੀ ਭਾਵ ਤਬਲੇ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਹ ਤਾਲੀਮ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ, ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਧੰਨ ਧੰਨ, ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਤਬਲੇ ਉੱਪਰ ਬੰਦ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵਿਦਿਆ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਖਾਈ।

ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਕੀਰਤਨ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

4.7 ਟਕਸਾਲ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਜਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਟੰਕ ਸ਼ਾਲਾ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਟਕੇ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[69]

---

[69] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 548.

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਟਕਸਾਲ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਨਿਆਵੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

— ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ॥
ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੮)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾੜਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਘਾਲ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਦੀ ਇਸ 'ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾੜਤ' ਘੜੀ।

— ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਾ ਘਾਲਿ ਜਿਨਿ ਘਾਲੀ॥
ਤਿਸੁ ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੧੩੪)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਟਕਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, " ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਫੇਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਛੋੜਿਆ।"[70]

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚੱਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ, ਦੌਧਰ ਟਕਸਾਲ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਟਕਸਾਲ, ਮਸਤੂਆਣਾ ਟਕਸਾਲ, ਹਰਗਨਾ ਟਕਸਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਥਾਨ ਵੀ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ

[70] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 302.

ਰਕਾਬਗੰਜ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਟਕਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

4.7.1 ਦੌਧਰਪੁਰ ਟਕਸਾਲ : ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[71] ਇਹ ਟਕਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੌਧਰਪੁਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਬ, ਉਸਤਾਦ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੀਬਰ, ਉਸਤਾਦ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਬਾਬ, ਤਾਊਸ, ਸਾਰੰਦਾ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

4.7.2 ਹਰਗੁਨਾ ਟਕਸਾਲ : ਇਹ ਟਕਸਾਲ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਹਰਗੁਨਾ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ) ਜੋ ਕੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਦੇ ਰਹੇ।[72] ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰਗੁਨਾ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

---

[71] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਦੋਧਰਪੁਰ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ**, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਰਸਾ, ਮਿਤੀ 11.09.2012, ਪੰਨਾ 4.

[72] Prof. Ranjit Singh, **YaarAnād Virtual Baiṭhak Series Mēlā,** 189 S2: E028, Part-1, 04.04.2021.

4.7.3 ਤਰਨਤਾਰਨ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।[73] ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਸਟਰ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਗਾਇਕ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਆਂ ਵਿਚ ਪੜੰਤ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਾਈ ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪੜੰਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।”[74] ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਨਤਾਰਨ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਲਾਈ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੈਅ ਪੱਖ ’ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

4.7.4 ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗੰਗਾਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ’ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਟਰੱਸਟ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਉਸਤਾਦ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ।

4.7.5 ਸੈਦਪੁਰ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ : ਇਹ ਟਕਸਾਲ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ

---

[73] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ**, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਰਸਾ, ਮਿਤੀ 02 ਅਕਤੂਬਰ 2012, ਪੰਨਾ 4.

[74] ਭਾਈ ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.12.2020.

ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਵਜੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ' ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹਨ, ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

4.7.6 ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨਾ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਹਿੱਤ ਰੁਚਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 'ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖ਼ਾਨੇ' ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵੱਜੋਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ 1904 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਯਤੀਮ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। 1935 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ 'ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਆਸ਼ਰਮ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਹੋਈ।

ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਉਸਤਾਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਸੰਨ 1905 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1918 ਤਕ ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[75]

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

[75] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 165.

4.8 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੱਖ ਜੋੜੀਵਾਦਕ : ਜੀਵਨੀਆਂ : ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

4.8.1 ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1829 ਤੋਂ ਸੰਨ 1909 ਤੱਕ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[76] ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖ਼ਾਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁਦੱਓ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।[77] ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।

4.8.2 ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 1830 ਈ. ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੋਇਆ ਆਪ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ 'ਸੈਂਟਰਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ' ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਤੌਰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।[78] ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਬਾਜ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੂ (1880 ਈ. ਤੋਂ 1955 ਈ.) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਬਾਬਾ ਮਹੰਦਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਚਿਰਾਗ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬੜੇ ਫਖ਼ਰ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸਾਥ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

---

[76] ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (ਡਾ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣੇ**, ਪੰਨਾ 18.

[77] ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 186.

[78] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 103.

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੇ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਸੀ।[79] ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਕਾਇਦਿਆਂ, ਗਤਾਂ, ਪਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ।[80] ਸਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ 1915-1916 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਗਪਗ 85 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

4.8.3 ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਪਹਿਲੇ'[81] ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1855 ਤੋਂ ਸੰਨ 1927 ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[82] ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਬਾ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਪਖ਼ਾਵਜ ਬਾਜ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।[83] ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਤਿਹ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤੇ।

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਵਾਲੇ, ਉਸਤਾਦ ਮੀਰਾ ਬਖਸ਼, ਉਸਤਾਦ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਕਸੂਰੀ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗਾਥਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

---

[79] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 103.
[80] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 165.
[81] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 164.
[82] ਯੋਗਮਾਇਆ ਸ਼ੁਕਲ (ਡਾ.), **ਤਬਲੇ ਦਾ ਉਦਗਮ ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 168.
[83] ਮਨਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.), ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਪੰਨਾ 186.

ਨੇ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਵਜਾਈ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਤ੍ਰਿਪੱਲੀ ਪਰਨ ਵਜਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਐਸੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਜਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾ ਕੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਮੋੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਇਹ ਲਉ ਆਪਣੀ ਭੇਂਟ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੋਝ ਪਰਨਾ, ਐਨੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਵਜਾਉਣੀਆਂ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।"[84]

ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਖਾਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁਦੱਓ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਗਪਗ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ 'ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਫ਼ਿਲਮ ਕੰਪਨੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।[85] ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੰਮੂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ 'ਜੰਮੂ' ਸ਼ਬਦ ਜੁੜਿਆ। ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਤਾਦ ਹੁਸੈਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆ' ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ।[86] ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ, ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ), ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇਹਰਾਦੂਨ (ਪੋਤਾ), ਭਾਈ ਗੋਸਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੰਡਿਤ ਉਮਾ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋਏ।[87]

---

[84] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 126.
[85] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 164.
[86] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 164.
[87] Bhai Baldeep Singh, **The Anad Foundation**, 21.10.2020.

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ 1927 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

4.8.4 ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ

ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਮਸਤਾਨ, ਭਾਈ ਛੈਲਾ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।[88] ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਲਗਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਛੈਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਾਸ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਦੇ ਸਨ।

4.8.5 ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡੀਆ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਟ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਛੱਡਦੇ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡੀਆ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਟ ਤਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਆਖ਼ਰ ਹਾਰ ਥੱਕ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਓ ਯਾਰ, ਜ਼ਰਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਵਜ੍ਹਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੇ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ, ਓ ਭਾਈ ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਇਲਮ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਵਜਾਵੇ।"[89]

ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ

---

[88] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 163.

[89] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 127.

ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਸਮ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਗਣਿਤ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਜਾਇਆ ਕਿ ਬੰਦਿਸ਼ ਇਕਦਮ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆ ਡਿੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਦੇਖ ਕੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਬਨਾਰਸੀ ਪੱਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ। ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਧਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਵੱਈਏ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਟ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਬ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਝੱਲ ਪਾਉਂਦਾ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਲੈਅ ਤੋਂ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ।

4.8.6 ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲੈਣੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।[90] ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ, ਤਾਊਸ, ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਪੁਲਸਕਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨੱਥੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। 1933 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵੱਲ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਘੋੜੀ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ

[90] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 165.

ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[91] ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਖਾਵਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਾਲ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਕਟ ਸੀ।

4.8.7 ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਸ਼ਕ ਤਕ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਚਰਮ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ 1930 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1938 ਈ. ਤਕ ਲਗਪਗ ਅੱਠ ਸਾਲ, ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।[92] ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਬਾਦਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4.8.8 ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾ ਬੋਹਣ ਪੱਟੀ

ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੋਹਣ ਪੱਟੀ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ 1872 ਈ. ਲਗਭਗ ਹੋਇਆ।[93] ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਗਾਥਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅੱਤਾ ਬਖਸ਼ ਉਰਫ ਅੱਤਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰੇ 20 ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਅੱਤਰੇ ਦੀ ਬੀਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਪਾਣੀ, ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਛਕਾਉਂਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਉਸ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, ਜਾ ਮਾਈ ਤੇਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨਹੀਂ ਪੰਜ ਪੁੱਤ ਹੋਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਾਂ ਕਮਾਏਗਾ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਤੂੰ ਮਲੰਗ ਹੀ ਰੱਖੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਰੱਖ ਲਈ।"[94] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਫਕੀਰ ਦੇ ਵਰ

---

[91] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ,** ਪੰਨਾ 29.
[92] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[93] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.
[94] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 152-153.

ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਅੱਤਰੇ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਮਾਮਦੀਨ, ਨਿਜ਼ਾਮਦੀਨ, ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਦੀਨ ਉਰਫ ਦਾਤੀ ਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਪ ਨੇ ਹਕੀਮੀ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਿਕਮਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਕੀਮ ਅਬਦੁੱਲ ਜ਼ਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ, ਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਕੀਤੀ।[95] ਉਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਕੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ਿਆਜ਼ ਖਾਂ (ਘਾਸ਼ਾ) ਇਹ ਗੱਲ ਅਕਸਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹਿਕਮਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਖਰੜਾ 1947 ਵੇਲੇ ਅਗਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[96]

ਆਪ ਨੇ ਗਾਇਕੀ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਤਹਿ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਆਪ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਜੇ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਗਪਗ 7 ਸਾਲ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ। ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਤਾਦ ਵਿਲਾਇਤ ਖਾਂ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਤਾਰ ਨਵਾਜ਼) ਦੇ ਬਾਬਾ ਉਸਤਾਦ ਇਮਦਾਦ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿਤਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਆਪ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਸਟਾਫ਼ ਆਰਟਿਸਟ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾਂ ਗਾਇਕੀ, ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਹਿਕਮਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਸਨ।

ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਚਾਅ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜੋੜੀ ਖ਼ੁਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਸਿੰਗੜੀਵਾਲਾ ਚੱਠੂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਲਈ ਜੋੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਿੰਗੜੀਵਾਲਾ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰੀਗਰ ਮਿਸਤਰੀ 'ਬਰਕਤ ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਂ' ਦੇ

---

[95] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 147.

[96] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 147.

ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ।[97] ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪ ਜੋੜੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਦੇ ਚੱਠੂ, ਉੱਖਲੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਤਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਕੋਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਵਾਉਣਗੇ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਚਰਨੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।[98] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ, ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਲੀ ਬਕਸ਼, ਚਾਚਾ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਕਸੂਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ ਉਸੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਲਗਪਗ 3 ਸਾਲ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਤਾਲੀਮ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਜਾਓ ਬੇਟਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਣ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬੇਲੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਘੁੰਮੋ, ਦੰਗਲ ਲੜੋ, ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵੋ ਵਜਾਵੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕਰੋ।"[99]

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਬੂਆ ਬਖਲੇ (1869 ਤੋਂ 1922) ਆਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਸੰਗਤੀਆ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਿਆ ਕਰੋ।"[100]

ਆਪ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਹਰਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਜਲੰਧਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੂੰ 1932 ਈ. ਵਿੱਚ ਹਰਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਡਲ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਪ ਲਈ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸਨਮਾਨ ਇਸ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।[101]

ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਛੱਡੋ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਝੋਰਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਗਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਖਿਰ 1948 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

---

[97] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.
[98] **ਉਹੀ**।
[99] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 150.
[100] **ਉਹੀ**।
[101] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

4.8.9 ਭਾਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ'

ਇਹ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ (1872 ਈ. ਤੋਂ 1948 ਈ.) ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਤਲਵੰਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਸਨ। ਅਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ 'ਦੌਧਰੀਆ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਕਿ ਦੌਧਰ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਰਮਲੇ ਰਾਗੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੌਧਰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ।[102]

ਭਾਈ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਧਰੁਪਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸਾਥ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਢੁੱਕਵੇਂ ਠੇਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਬੇਹੱਦ ਗਤਾਂ, ਪਰਨਾ ਯਾਦ ਸਨ। ਆਟੇ ਵਾਲੇ ਧਾਮੇ ਨਾਲ ਜਦ ਉਹ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[103]

ਆਪ ਨੇ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਤ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਭਾਈ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਐਸ. ਪੀ. ਐਸ. ਕੇ. ਹਾਲ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਿਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਮੀਆਂ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਫਗਵਾੜਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ, ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਫਨਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।[104]

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਰਿਆਜ਼ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ।

---

[102] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 156.
[103] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[104] **ਉਹੀ।**

4.8.10 ਭਾਈ ਰਾਖਾ

ਭਾਈ ਰਾਖਾ ਮਰਹੂਮ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ ਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਅਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਤੇ ਗੁਰ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ 'ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ' ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਰੂ ਮੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਦਾਸ ਮੱਲ (ਗੰਧਰਵ ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ) ਦਿੱਲੀ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋਏ ਹਨ।[105] ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ 55 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

4.8.11 ਭਾਈ ਸੰਤੂ

ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਚੌਧਰੀ ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਸੀ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਮਹੰਦਾ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਖਾਵਜ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹਨ।[106]

ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦਾ ਜਨਮ 1880 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਕਈ ਸਾਲ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[107] 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ ਨੇੜੇ ਹੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਗ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਕਟ ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ 1930 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1947 ਈ. ਤਕ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਾਲ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ 'ਸਟਾਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ।[108] 1914 ਈ. ਵਿਚ ਏ. ਐਚ. ਫੋਕਸ ਸਟਰੈਗਵੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'The

---

[105] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 170.

[106] ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਭੇਟ ਵਾਰਤਾ**, 18.02.2020.

[107] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 163.

[108] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 163.

Music of Hindustan’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਫ਼ਨਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।[109]

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1947 ਈ. ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਬਤੌਰ ਸਟਾਫ਼ ਆਰਟਿਸਟ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਸੂਤਰ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 75 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 1955 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

4.8.12 ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ 1902 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਗੱਤਕਾਰੀਏ ਨਹੀਂ ਸਨ।[110]

ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਭਾਈ ਚਿਰਾਗ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਤਾਲੀਮ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਹਾਨ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ 1934 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1940 ਈ. ਤਕ ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। 1940 ਈ. ਦੇ ਲਗਪਗ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖ਼ਾਂ, ਭਾਈ ਸੰਤੂ, ਭਾਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਜਿਸ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।[111]

ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਥੇਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਕੰਮ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨਿਕਾਸੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਵਾਈ ਲੈਅ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਰੱਖ

---

[109] A. H. Fox Strangways, **The Music of Hindustan**, p. 66.
[110] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 199.
[111] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.

ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪ ਬਹੁਤ ਵਿਕਟ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਮਾਰ ਤਾਲ, ਝੱਪਤਾਲ, ਪੰਜ ਤਾਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਪਰਨ ਆਦਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਨ।[112]

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਦ ਉੱਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਈ ਗਈ ਪਖਾਵਜ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।[113] ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਬੇਟੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਬੇਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਬੇਟਾ ਫ਼ਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। 25 ਦਸੰਬਰ 1964 ਈ. ਨੂੰ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਵਜੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਿਆ।

4.8.13 ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ

ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ, "ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਵੱਈਏ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।"[114]

ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਅਕਤੂਬਰ 1903 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ' ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ (1833 ਈ. ਤੋਂ 1918 ਈ.) ਕੋਲ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ 1918 ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ

---

[112] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[113] **ਉਹੀ**।
[114] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

ਉਸਤਾਦ ਮੀਰਾ ਬਖਸ਼ ਗਿਲਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਇਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।[115]

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਗਤਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। 1927 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਦੇ 'ਰੇਲਵੇ ਆਰਕੈਸਟਰਾ' ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਜਦ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਉਥੇ ਬਤੌਰ ਆਰਟਿਸਟ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ।[116]

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣੇ। ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। 1952 ਈ. ਵਿੱਚ ਹਰਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪੰਡਿਤ ਓਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ ਨੇ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਬਲੇ ਉੱਪਰ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[117] ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ), ਸਰਦਾਰ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ, ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਆਪ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

4.8.14 ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ

ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਬਾਜ ਦੇ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਨੁਕੂਲ ਧਰਾਤਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਉਤਪਨ ਤਰੰਗਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਤਰੰਗੜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ

---

[115] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.
[116] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 203.
[117] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

ਦਿੱਤੀ।[118] ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਤਬਲੀਏ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਅਤੇ ਗਤਾਂ-ਪਰਨਾ ਦੇ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਲਮ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਤੰਗੜ ਭਰ ਲਓ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗੜ ਜਾਂ ਤਰੰਗੜ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਲਕਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਜੁੜਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਰੰਗੜ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।"[119]

ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ (1900 ਈ. ਤੋਂ 1995 ਈ.) ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਭੁੱਲਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ।[120] ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਟੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਤਾਊਸ ਤੇ ਸਾਥ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਬਲੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਕਰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।[121] ਆਪ 1920 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਜੀ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਮਾਝਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲਗਪਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਜੰਮੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਮਹਦਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। 1923 ਈ. ਉਸਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ 50 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਤਕਰੀਬਨ 5 ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[122] ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡੀਆ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ

---

[118] ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 04.03.2021.

[119] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 232.

[120] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 232.

[121] ਗੀਤਾ ਪੈਂਤਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਪੰਨਾ 164.

[122] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 233.

ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਪਰਨ ਬਣ ਗਿਆ।[123] ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੇ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਨੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤੀ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋੜੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਦਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਥ ਅੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬਾਜ ਹੈ। ਜਤ ਦੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੂੜੇ ਜਾਂ ਤਬਲੇ ਉੱਪਰ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਅੰਗ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁੜਾ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਪੋਟਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[124]

ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਨੰਦੇੜ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਹੋ ਗਏ। ਰਵਾਇਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। 1995 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਪ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

4.8.15 ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ 1926 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਘਰ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਆਖ਼ਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ

---

[123] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

[124] ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 04.03.2021

ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਦੇ ਮਾਮਾ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਈ।[125]

ਕੁਝ ਸਾਲ ਆਪ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਦਿਲਰੁਬਾ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਗਾਇਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਵੀ ਲਈ। ਆਪ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਆਪ ਨੇ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਤਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਿਆ। ਆਪ ਸਿਤਾਰ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਿਤਾਰਾਂ ਲਈ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਪੰਡਿਤ ਮਹਾਦੇਵਾ (ਕੱਥਕ), ਅਬਦੁਲ ਹਲੀਮ ਜਾਫਰ ਖਾਂ (ਸਿਤਾਰੀਆ), ਆਰ. ਐਨ. ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ, ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਤਾਊਸ ਨਵਾਜ਼) ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।[126] ਅਜਿਹੇ ਗੁਣੀ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

ਲਖਨਊ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਪ ਬਤੌਰ ਰੇਡੀਓ ਆਰਟਿਸਟ ਨਿਯੁਕਤ ਰਹੇ। ਸੀਤਾਪੁਰ ਹਿੰਦੂ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਮੌਰਿਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਪ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1986 ਵਿੱਚ ਆਪ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

4.8.16 ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ)

ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਧੰਨ ਧੰਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਦ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਲੈਆਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਹੈ।[127] ਆਪ ਜੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਸਟਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਖੁਦ ਪਖਾਵਜ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਾਸਟਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਰਹੂਮ ਰਬਾਬੀ 'ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ' ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ 'ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ' ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਦੇ ਤਾਇਆ 'ਭਾਈ ਹਰਮੋਹਨ ਸਿੰਘ' ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ

[125] ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਪੰਨਾ 203.
[126] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[127] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, "ਜੇਕਰ ਜੋੜੀ ਸਿੱਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੋ।"[128] ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦੌਧਰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ 'ਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕਾਂ ਉਸਤਾਦ ਅਹਿਮਦ ਜਾਨ ਥਿਰਕਵਾ, ਉਸਤਾਦ ਹਬੀਬੁਦੀਨ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਮਨਸ਼ਾ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਕਰਾਮਤਉੱਲਾ ਖਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨੌਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮ ਉਸਤਾਦ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।[129] ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹਨਾ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ।[130] ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਸਤਾਦ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਵੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਅਲਮਸਤ' ਹੋਈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ ਸਿੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ 'ਤਰੰਗੜ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਕਲਸੀ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮਸ੍ਰੀ' ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਸਾਂਝ ਰਹੀ।[131]

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਦੌਧਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵੀ ਵਿਧੀਵਤ ਤਾਲੀਮ ਲਈ। ਆਪ 1962 ਈ. ਤੋਂ 1997 ਈ. ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘੁ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਬਰਸੀ ਸਮਾਗਮ ਮਨਾਉਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ' ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਲਿਤ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਬਰਸੀ ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ.

---

[128] ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2019.

[129] ਰਮਾਂਕਾਂਤ (ਪੰ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 14.10.2021.

[130] Professor Ranjit Singh, **YaarAnād Virtual Baiṭhak Series Mēlā,** 189 S2: E028 , Part 1.

[131] **ਉਹੀ**।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਧੰਨ ਧੰਨ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਥੇ ਉਸਤਾਦ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਖਿਲ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪ ਭਾਈ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ 'ਤਿਰਕਿਟ' ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖੀਆਂ।[132] ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਾਲੀਮ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

4.8.17 ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸਤਾਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਉਹ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਗਤ ਪਰਨ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ।[133] ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਉਸਤਾਦ ਆਸ਼ਿਕ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ 'ਖਡੂਰੀਏ ਰਬਾਬੀਆਂ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।[134]

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਂਕਾਂਤ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ, "ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਬੜਾ ਕਰਾਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"[135] ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੰਨ 1982 ਦੇ ਲਗਭਗ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ

[132] Professor Ranjit Singh, **YaarAnād Virtual Baiṭhak Series Mēlā,** 189 S2: E028 , Part 1.
[133] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[134] **ਉਹੀ**।
[135] **ਉਹੀ**।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

ਸੰਨ 1984 ਤੋਂ ਆਪ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਕੁਵੈਤ, ਦੁਬਈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਿਲੰਬਤ ਏਕਤਾਲ, ਇੱਕਵਾਈ ਤਾਲ, ਆੜਾ ਚਾਰਤਾਲ, ਧਮਾਰ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਫਰੋਦਸਤ, ਤਿੰਨਤਾਲ, ਝੱਪਤਾਲ, ਰੂਪਕ, ਦਾਦਰਾ, ਕਹਿਰਵਾ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਠੇਕਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਾਦਨ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।

4.8.18 ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ 7 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੈਦਪੁਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਿੰਡ ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਸਤਾਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ 'ਰੇਜ਼ਾ' (5-6 ਗਜ਼ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੱਪੜਾ) ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਵਾ ਰੁਪਈਆ ਰੱਖ ਕੇ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਵੇਲਨੇ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਗੁੜ ਦੀ ਥਾਲੀ ਭਰਾ ਕੇ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਥਾਏ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰੁਪਇਆ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠੇ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। ਚਾਰ ਆਨੇ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਸ ਬੱਚੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਸਿਖਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁੜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੋਲ ਤਾ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ।"[136]

---

[136] ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2019.

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1952 ਈ. ਤੱਕ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸਾਥ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ' ਵਿਖੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਪ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਘਿਟ ਦਾ ਬਾਜ, ਤਿੰਨ ਦਾ ਬਾਜ, ਧਿਨ ਦਾ ਬਾਜ, ਫਟਕੀ, ਗਤ ਅਤੇ ਪਰਨ ਆਦਿ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।[137] ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਡੰਡਾਉਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਏਕਤਾਲ, ਕਹਿਰਵਾ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਝੱਪਤਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੁਆਰਾ 'ਧਮਾਰ ਤਾਲ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ 'ਸ਼ਬਦ' ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਤਾਲ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇ ਜਾਂ ਰਸ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"[138] ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

4.8.19 ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ) ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ, ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਕ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨਾਦ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ

---

[137] ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2019.

[138] **ਉਹੀ**।

ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ, ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ 13ਵੀ. ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਨ।[139] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਲੜਾਕੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਚਾਲਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਅਮੀਰ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਸਿੱਖਣ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾ (ਦੀਵਾਨ) ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ ਵਾਲੇ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1872 ਤੋਂ ਸੰਨ 1952 ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਬਾਜ' ਦੇ ਧਨੀ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਸਤਾਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਣੀ ਜਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਣਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।[140] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

[139] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

[140] **ਉਹੀ।**

ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖੇ ਗੁਣ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਧੀਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਬਾਬ, ਧਰੁਪਦੀ ਰਬਾਬ, ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਤੰਬੂਰਨੀ (ਤਾਨਪੁਰਾ), ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਿਹੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਜਨਵਰੀ 2002 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਟਰਾਡੀਵਰ੍ਹੀ ਵਾਇਲਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਵਾਇਲਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਸਪਰਿੰਗ ਸਿਟੀ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ 'ਪਾਲ ਹਾਰਟ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ ਤਾਊਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸੋਚ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਨ 1988 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਿਆਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।[141]

ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ, ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਰਸੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ

[141] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਪਟਿਆਲਾ), ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾ ਸੇਪੀਏਨਜ਼ਾ (ਰੋਮ), ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਬਰਕਲੇ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆਦਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਆਫ ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ (ਮੁੰਬਈ), ਦਲਾਈਲਾਮਾ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਫਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਰਿਸਪਾਂਸੀਬਿਲਿਟੀ, ਬਨਾਰਸ ਧਰੁਪਦ ਮੇਲਾ (2004), ਕੰਜ਼ਰਵੇਟਰੀ ਆਫ ਹੈਮਬਰਗ (ਜੁਲਾਈ 2006), ਕਨਜ਼ਰਵੇਟੋਰੀਓ ਡੀ ਫ੍ਰੋਸਿਨੋਨ ਇਟਲੀ (2007) ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਡੀਆ ਹੈਬੀਟੇਟ ਸੈਂਟਰ, ਬਟਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ (ਤਾਲ ਕਟੋਰਾ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਵਨ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਗਏ ਵਡਮੁੱਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਸਾਲਾਨਾ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ 2002-2003 ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 2003 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੌਰਵ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ 2007 ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਰਾਸਤ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਧਰੋਹਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਉਲੀਕਿਆ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਜਿੱਥੇ ਕੀਰਤਨ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਲਗਪਗ 400 ਘੰਟੇ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਦੁਰਲੱਭ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇੱਕ ਅਤਿ ਡਿਜੀਟਲ ਰੀਸਟੋਰੇਸ਼ਨ ਸਟੂਡੀਓ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਨਾਦ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਅਨਾਦ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਇਕ ਮੰਚ

ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਰਜ ਸਭ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹਨ।

ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਅਨਾਦ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੱਜ ਤਕ ਕਈ ਸਫਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੈਅ ਦਰਸ਼ਨ (Revealing the Riches of Indian Rhythm 2005), ਕਾਵਿ ਤਰੰਗ (2008), ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਇਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਬੋਰਡਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੈਰੀਟੇਜ ਕੰਪਲੈਕਸ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ), ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵਜੋਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਮਿਊਜ਼ਿਕ, ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ।

4.8.20 ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ

ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਬਿਤਿਆ। ਤਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਆਓ। ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਜੋ ਕਿ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ

ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।[142]

ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, "ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੇ ਬੰਦ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਤਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਵਾਈ। ਜਦਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲ ਸਿਖਾਏ। ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਚੌਕੜੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਸਿਖਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਦੋ ਵਖਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛੱਕਾਂਗਾ।"[143] ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਤਾਲੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ 1978 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਬਿਰਲਾ ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ ਹਾਲ' ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਚ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਵਜਾਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ।[144]

ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪ ਬਨਾਰਸ 'ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ' ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਲਗਪਗ 18 ਸਾਲ ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕਮਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਕਮਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਉਸਤਾਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਬਾਜ ਦੇ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਉੱਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ, ਮਰਹੂਮ ਉਸਤਾਦ ਵਿਲਾਇਤ ਖ਼ਾਨ, ਡਾ. ਐਲ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ (ਵਾਇਲਨ) ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਸਰੋਦ) ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬਾ

---

142 ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 20.07.2020.

143 Ustad Sukhvinder Singh Pinky, **YaarAnad Virtual Baiṭhak Mela,** S1: E98.

144 ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 20.07.2020.

ਸਮਾਂ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਬੰਸਰੀ), ਉਸਤਾਦ ਇਮਰਤ ਖਾਨ (ਸਿਤਾਰ), ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਤਿਹ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ (ਸਾਰੰਗੀ), ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਹਿਦ ਪਰਵੇਜ਼ (ਸਿਤਾਰ) ਆਦਿ ਨਾਮੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

1994 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਰੀ ਕੂਨਰ ਦੇ ਨਾਲ 'A Meeitng By The River' ਰਚਨਾ ਲਈ 'ਗਰੈਮੀ ਐਵਾਰਡ' ਜਿੱਤਿਆ। ਆਪ ਲੰਡਨ ਦੇ 'ਬੀ ਬੀ ਸੀ ਫਿਲਹਾਰ ਮੋਨਿਕ ਆਰਕੈਸਟਰਾ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਲੋਈਸਟ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ 'ਦਰਬਾਰ ਫੈਸਟੀਵਲ' ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਡੀਜ਼ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

4.8.21 ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਯੂ. ਐੱਸ. ਏ.)

ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। 1980 ਦੇ ਲਗਪਗ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ 'ਵਰਜੀਨੀਆ' ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।[145]

ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 'ਮੈਰੀਲੈਂਡ' ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤਬਲਾ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇੜੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਨ 2006 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਅਮਰੀਕਾ ਫੇਰੀ ਤੇ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਸਾਥ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਾਥ, ਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਨਾ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਪ ਨਾ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ।[146]

ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ

---

[145] ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 04.03.2021.

[146] **ਉਹੀ**।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਮਾਸੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਖੋਜ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ 'The Vital ਅੰਜਨ' ਨਾਮਕ ਆਨਲਇਨ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੁਆਤ ਕੀਤੀ।

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਭੰਗੜ' ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਪ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ 2012 ਤੱਕ ਆਪ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਸਵੱਪਨ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਪਾਸ ਤਬਲਾ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।[147]

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਵਾਇਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰਾਣੇ, ਟਕਸਾਲਾਂ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ, ਟਕਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਿੱਥੇ ਭਾਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਏਗੀ ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ।

---

[147] ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 04.03.2021.

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੌਰਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਇ–5

ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ-5

ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਸੰਕੇਤਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਵਿਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਸ਼ਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।"[1]

ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਧੁਨੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਖਿਕ ਜਾਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚਾਰਕ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਧੁਨੀ ਸੰਕੇਤ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਧੁਨੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਪਏ ਅਸਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੋਹਾਂ 'ਤੇ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਥੇ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਣ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੱਖਰ ਜੁੜਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਸ਼ਾ

[1] ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨ**, ਪੰਨਾ 3.

ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਪੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਘਰ, ਬਾਹਰ, ਜਾਣਾ, ਰੁਕਣਾ, ਉੱਠਣਾ, ਬੈਠਣਾ, ਦੌੜਨਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਮਨੋ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਰਹੱਸਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਹੀ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.1 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਤਕਨੀਕੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.1.1 ਤਕਨੀਕੀ : ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਟੈਕਨੀਕਲ’ (Techincal) ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਤਕਨੀਕੀ’ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੰਤਰਿਕ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[2]

[2]ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਨਮੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ. ਮੰ.), **ਅੰਗਰੇਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਸਤਵੀਂ ਛਾਪ),** ਪੰਨਾ. 1225.

"ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਗਰੀਕ (Greek) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਟੈਕਨੀਕੋਸ (Technikos) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਾ। ਤਕਨੀਕੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੌਸ਼ਲ (Skill) ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ (Expertise) ਤੋਂ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਲਪ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿਗਿਆਨ।"[3]

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਟੈਕਨੀਕਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਨਾਮ (Noun) ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (Adjective) ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'Oxford Dictionary and Thesaurus' ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

Technique (Noun)

— Technical : technical terms, methods etc.

Technique (Adjective)

— Technical : having special and usually practical knowlwdge especially of a mechanical or scientific subject.[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ, ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਹਿੱਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰੀਤਿ, ਕਰੋਧ, ਗੁੱਸਾ, ਰਾਜਾ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ,[5] ਪਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

[3] ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨੀਕੀ**, ਪੰਨਾ 2.

[4] **https://www.merriam-webster.com/dictionary/technical [accessed on 15.05.2021]**

[5] ਵਿਨੈ ਕੁਮਾਰ ਅਗਰਵਾਲ (ਡਾ.), ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, **ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 24.

ਹਨ। ਜਿਵੇਂ "ਜੋ ਧੁਨੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਰੰਜਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[6]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ 'ਘਰ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਫ 'ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਥਾਨ' ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਮੂਰਛਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।"[7] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦੇ ਮੂਲ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਠੇਕਾ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਕਰਾਰ, ਸੌਦਾ ਪੱਤਰ[8] ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.1.2 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਹਲਾ, ਰਾਗ, ਪੜਤਾਲ, ਘਰ, ਜਤਿ, ਅੰਕ ਆਦਿ।

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਜੋਗੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਸੀਮਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[9]

---

[6] ਵਿਨੈ ਕੁਮਾਰ ਅਗਰਵਾਲ (ਡਾ.), ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, **ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 24.
[7] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 441.
[8] ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 274.
[9] ਸੁਨੀਲ ਜੋਗੀ (ਡਾ.), **ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹਿੰਦੀ**, ਪੰਨਾ 41.

ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"[10]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਪਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.2 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਵਧੇਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਸੋਈ ਘਰ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਖੇਲਣ ਕੁੱਦਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਨਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ, ਗਾਉਣਾ, ਰਾਗੀ, ਸਿੰਗੀ, ਕਿੰਗੁਰੀ, ਤਾਨ, ਬੇਤਾਲਾ, ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ, ਬੋਲੀਆਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਵੈਣ, ਢੋਲੀ, ਢੋਲ, ਵਾਜਾ, ਬੈਂਡ, ਝਾਂਜਰ, ਘੁੰਗਰੂ, ਢੋਲਕੀ, ਨਗਾਰਾ, ਕਾਟੋ, ਆਸਾ, ਆਸਾਵਰੀ, ਅਹੀਰ, ਅੰਗ, ਅਚਲ, ਅੰਜੁਲੀ, ਅੰਜੁਲੀਆ, ਅਤੀਤ, ਅੰਤਰ, ਅਨਹਤਿ, ਅਨਾਹਤਿ, ਅਭਿਆਸ, ਆਰਤਾ, ਅਲਾਏ, ਅਲਾਹੁਣੀ, ਅਲੰਕਾਰ, ਆਲਾਪਤ, ਉਸਤਾਦ, ਸਿਆਮ, ਸੂਹਾ, ਸੂਹੀ, ਸੋਹਿਲਾ, ਸੰਖ, ਸੰਗਤਿ, ਸੰਗੀਤ , ਸੁਧੰਗ, ਸਿਰੀ, ਸੁਰ, ਸਾਰੰਗ, ਸੁਰ ਗਿਆਨ, ਸੋਰਠਿ, ਸਿਰੰਦਾ, ਸੁਰ ਭੰਗ, ਕੀਰਤਨੀਏ, ਧੁਨੀ, ਧੁਨਿਕਾਰ, ਨਾਦ, ਅਨਹਦ, ਅਨਹਤ ਨਾਦ, ਸੁਰ, ਪੰਜ ਵਿਕਰਤ ਸੁਰ, ਥਾਟ, ਰਾਗਿਨੀ, ਅਲਾਪ, ਤਾਨ, ਗਾਇਕੀ, ਗਾਵਨੀ, ਗੀਤ, ਗੁਨੀ, ਰਬਾਬ, ਰਬਾਬੀ, ਪਖਾਵਜ, ਮਜੀਰੇ, ਢੋਲ, ਢੋਲਕ, ਭੇਰੀ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ,

[10] ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 10.11.2021.

ਹਿੰਡੋਲ, ਕਿੰਕੁਰੀ, ਕਣ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ, ਕਾਫੀ, ਕਰਹਲੇ, ਕੀਰਤਨ, ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਕਲਾ, ਕਲਿਆਣ, ਖਿਆਲ, ਗਾਇਨ ਪਾਤ੍ਰ, ਗਉਰਾ, ਗਉੜੀ, ਗਾਜੇ, ਗੂਜਰੀ, ਗੌਂਡ, ਗੀਤ, ਗਾਮ, ਗਾਰਾ, ਗੁਰ, ਗਾਵ, ਗਵਿਆ, ਗਾਵਨ, ਗਾਵਨ ਹਾਰੀ, ਘੁੰਗਰੂ, ਘੂਘਰ, ਘੰਟਾ, ਘਨ , ਘਨਤਾਲ, ਘੂਮਰ, ਘਰ, ਘੋੜੀਆਂ, ਘੜਿਆਲ, ਛੰਤ, ਜੋਗੀਆ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ, ਜਾਤੀ, ਜੰਤੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਜੀਲ, ਜੋੜੀ, ਝੁਣਕਾਰ, ਝੁਨਤਕਾਰ, ਟਕਸਾਲਾ, ਟੋਡੀ, ਟਲ, ਠਾਟ, ਡਉਰੂ, ਡੰਕ, ਡਾਂਡ, ਡੰਡੀ, ਡੰਡਉਤ, ਡੋਰੀ, ਤੁਖਾਰੀ, ਤੰਤੀ, ਤਾਨ, ਤਬਲਬਾਜ, ਤਾਲ, ਤਿਲੰਗ , ਥਾਟ, ਦੇਸੀ, ਦੁਪਦੇ, ਦੁਰਗਾ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਧੁਨ ਧੁਨਿ ਧੁਨੀ, ਧਨਾਸਰੀ , ਧੁਨਕਾਰ, ਧੁਨਿਤ, ਨਟ, ਨਾਦ, ਨਾਦ ਸਤ, ਪਉੜੀ, ਪੰਚਪਦੇ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਪੜਤਾਲ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਬਾਜੇ, ਬਾਜੰਤ, ਬਜਿੰਤ੍ਰ, ਵੀਣਾ, ਮਾਰੂ, ਮਲਾਰੁ, ਰਹਾਉ, ਰਾਗ, ਰਾਗੀ, ਰਾਗ ਮਾਲਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਵਾਇ, ਵਾਇਆ, ਵਾਈਐ, ਵਾਇਸੀ, ਵਾਇਨਿ, ਵਾਜੇ, ਵਡਹੰਸ, ਵਣਜਾਰਾ, ਵਾਰ, ਵਾਵਹਿ, ਵਾਵਣਾ, ਵਾਵਣਹਾਰੇ, ਬਿਭਾਸ, ਬਿਰਹੜੇ, ਬੈਰਾੜੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਭੈਰਉ, ਮਾਝ, ਮਾਂਦਲ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ[11] ਆਦਿ।

ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨ, ਰਾਗੀ, ਸਾਜਿੰਦੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ’ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

5.3 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

[11] Gurnam Singh (Dr.), **Gurmat Saṅgīt Terminology**, p. 65-134.

ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਭੰਡਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

— ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਗੀਆਂ, ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.3.1 ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ, ਸੁਧੰਗ, ਧੁਨਿ/ਧੁਨੀ, ਰਾਗ, ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਆਦਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

5.3.2 ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

5.3.2.1 ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪ : ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਚੇ ਗਏ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।

5.3.2.2 ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ : ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਅੰਗ ਦੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ

— ਅੰਜੁਲੀ

— ਅੰਜੁਲੀਆਂ

— ਆਰਤੀ

— ਅਨੰਦੁ

— ਸਦੁ

— ਸਲੋਕ

— ਸੋਹਿਲਾ

— ਕਰਹਲੇ

— ਘੋੜੀਆਂ

— ਗਾਥਾ

— ਛੰਤ

— ਡਖਣੇ

— ਬਾਰਹਮਾਹ

— ਬਿਰਹੜੇ

— ਮੁੰਦਾਵਣੀ

— ਵਣਜਾਰਾ

— ਵਾਰ

— ਓਅੰਕਾਰ

— ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ

— ਸੁਖਮਨੀ

— ਸੁਚਜੀ

— ਕੁਚਜੀ

— ਗੁਣਵੰਤੀ

— ਪਹਿਰੇ

— ਸਵੱਯੇ

— ਸੋਲਹੇ

— ਸੋ ਪੁਰਖੁ

— ਚਉਬੋਲੇ

— ਥਿਤੀ

— ਥਿਤੀ ਗਉੜੀ

— ਦਿਨ ਰੈਣਿ

— ਪਟੀ

— ਫੁਨਹੇ

— ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ

— ਵਾਰਸਤ

5.3.3 ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਗੀਤ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਕ ਅਤੇ ਰਹਾਉ ਆਦਿ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਗੀਆਂ, ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ

— ਸੋਦਰੁ ਲਾਉਣਾ

— ਕਥੋਨੀ ਕੀਰਤਨ

— ਕੀਰਤਨ ਅੰਗ

— ਕੀਰਤਨਕਾਰ

— ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ

— ਛੱਕਾ

— ਛੰਤ ਲਾਉਣਾ

— ਚੌਕੀ

— ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਵਾਰ

— ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

— ਜੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

— ਪਉੜੀ

— ਪਉੜੀ ਸੋਧਣਾ

— ਪਉੜੀ ਪੜ੍ਹਨਾ

— ਪਉੜੀ ਲਗਾਉਣਾ

— ਪ੍ਰਮਾਣ

— ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ

— ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ

— ਫਤਹਿ ਗਜਾਉਣੀ

— ਬਸੰਤ ਖੋਲ੍ਹਣਾ

— ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

— ਗੁਲਦਸਤਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਕੇ ਹੀ ਕੁੱਲ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਰਬਾਬ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਜ਼ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਮਝਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.4 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤੱਤ, ਸੁਸ਼ਿਰ ਘਣ ਅਤੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

5.4.1 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ : ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਰਬਾਬ ਸਾਜ਼ ਇਸੇ ਸਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਤਾਨਪੁਰਾ ਅਤੇ ਸਵਰਮੰਡਲ ਆਦਿ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਜੁੜੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਵਾਇਲਨ ਆਦਿ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਖਰਜ ਦੀ ਤਾਰ

— ਜੋੜੇ ਦੀ ਤਾਰ

— ਜ਼ੀਲ

— ਪਰਦੇ

— ਪੱਟੀ

— ਅੱਟੀ

— ਤਾਰ ਗਹਿਨ

— ਹੌਦਾ

— ਡੋਰੀ

— ਕੰਘੀ

— ਗਜ਼

— ਗੁੱਲੂ

— ਘਸੀਟ

— ਘੜ੍ਹਚ

— ਮਣਕਾ

— ਮਰੋੜਾ

— ਮੜ੍ਹ

— ਮੁੱਠਾ

— ਲੰਗੋਟ

— ਮੋਗਰਾ

— ਘੋੜੀ

— ਖੁੰਟੀ

— ਖੂੰਟੀਦਾਨ

— ਚਿਕਾਰੀ

— ਪੱਤਾ

— ਜਵਾਰਾ

— ਜੋੜੇ ਦੀ ਤਾਰ

— ਡਾਂਡ

— ਤਸਮਾ

— ਤੰਦ

— ਤੰਦ ਮਰੋੜਾ

— ਮਿਜਰਾਬ

— ਤਰਬ

— ਤਾਰ

— ਤਾਰਦਾਨ

— ਤੂੰਬਾ

— ਧਨੁਖ/ਧਣੁਖ

— ਧਾਗਾ

— ਪੰਚਮ ਦੀ ਤਾਰ

— ਪਰਦੇ

— ਪਾਇਦਾ

— ਬਰੋਜ਼ਾ

— ਬਾਜ ਦੀ ਤਾਰ

— ਵਾਲ

— ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼

— ਰਬਾਬੀ

— ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ

— ਤਰਜਨੀ

5.4.2 ਸੁਸ਼ੀਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬਾਂਸਰੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਵੱਜਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ ਉਪਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਪੇਟੀ

— ਬਾਜਾ

— ਪੱਖਾ

— ਫੱਟੀ

— ਰੀੜ

— ਕਪਲਰ

— ਸਕੇਲ ਚੇਂਜਰ

— ਟੀਪ

— ਫੋਲਡਿੰਗ

— ਸਪਤਕ

— ਪਹਿਲਾ ਕਾਲ਼ਾ

— ਪਹਿਲਾ ਸਫੈਦ

— ਸੁਰਾਂ

— ਸੁਰ

— ਸਪਰਿੰਗ

5.4.3 ਘਣ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਮਿੱਟੀ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਣ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[12] ਇਸ ਸਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜਤਾਲ, ਜਲ ਤਰੰਗ, ਘੜਿਆਲ, ਚਿਮਟਾ, ਟੰਮਕ, ਛੈਣੇ, ਟੱਲੀਆਂ, ਟਲ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ੀਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੱਕੜ, ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਧਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਮਾਤਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

— ਡੰਡੀਆਂ

— ਪਲੇਟਾਂ

— ਹਥੌੜਾ

— ਪੱਤੇ

— ਕੜ੍ਹਾ ਮਾਰਨਾ

— ਤਾਲ ਦੇਣਾ ਆਦਿ।

5.4.4 ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਿਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

— ਜੋੜੀ

— ਮ੍ਰਿਦੰਗ

— ਪਖਾਵਜ

— ਨਗਾਰਾ (ਦਮਾਮਾ, ਨਉਬਤ, ਮਾਂਦਲ, ਨਉਬਤਿ, ਦੁੰਦਭੀ)

— ਭੇਰੀ

---

[12] Gurnam Singh (Dr.), (Chief Edi.), ***Gurmat Saṅgīt Terminology***, p.92.

— ਢੱਡ

— ਢੋਲਕ

— ਤਬਲਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਤਾਲਾਂ, ਲੈਅਕਾਰੀ, ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ:

— ਉਠਾਨ

— ਅਤੀਤ

— ਅਨਾਗਤ

— ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼

— ਆਘਾਤ

— ਆਵਰਤਨ

— ਆੜ

— ਅਰਸਾ

— ਅੱਠ ਗੁਣ

— ਇਕ ਗੁਣ

— ਸੰਗੀਤ

— ਸਨਤਾਨੀ ਤਾਲ

— ਸਮ

— ਸਾਜ਼

— ਸਾਢ

— ਸਾਜ਼ ਛੇੜਨਾ

— ਸਾਜ਼ ਮਿਲਾਉਣਾ

— ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਨ

— ਸਾਜਿੰਦਾ

— ਸਾਥ

— ਸੁਰ ਦੇਣਾ

— ਸੁਰ ਲਗਾਉਣਾ

— ਸੂਤ

— ਸਵਾਈ

— ਸਤਰੰਗੀ

— ਸ਼ਾਨ

— ਹੱਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ

— ਹਸਤ ਵਿਧੀ

— ਕਾਇਦਾ

— ਕਾਲ

— ਕਿਰਿਆ

— ਕੁਆੜ

— ਕੁਆੜੀ

— ਖੱਲ੍ਹ

— ਖਾਲੀ

— ਗਤ ਕਾਇਦਾ

— ਚਕਰਦਾਰ

— ਚਾਰ ਅਖਰੀ ਪਰਨ

— ਚਿਸਤਰ ਜਾਤੀ

— ਚੌਗੁਣ

— ਚੌਂਕੜੀ

— ਛੇੜਾਂ

— ਜੁੜਵੇਂ ਬੋਲ

— ਜੋੜੀ ਦੇ ਅੰਗ

— ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ

— ਟੁਕੜਾ

— ਠੇਕਾ

— ਠੇਕਾ ਰੱਖਣਾ

— ਠਾਹ

— ਡੱਗਾ

— ਢਾਡੀ

— ਤਾਲ ਅੰਗ

— ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ

— ਤਾਲਪ੍ਰਾਣ

— ਤਾਲ ਲਿਪੀ

— ਤਾਲ ਵਰਣ

— ਤਾਲੀ

— ਤਿਹਾਈ

— ਤਿਗੁਣ

— ਭਰੀ

— ਤਿੰਨ ਅਖਰੀ ਪਰਨ

— ਥਾਪ

— ਦਮਦਾਰ ਤਿਹਾਈ

— ਦਵਾਲ

— ਦੁਗਣ

— ਦਰੁਤ

— ਦਾਏ ਦੇ ਵਰਣ

— ਦੇਸੀ ਤਾਲ

— ਧੂੜਾ

— ਨਗਮਾ

— ਨਗਾਰਚੀ

— ਨੌਂਕਾ

— ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ

— ਪਾਊਡਰ

— ਪੰਜ ਗੁਣ

— ਪ੍ਰਸਤਾਰ

— ਪਰਨ

— ਪੜੰਤ

— ਪੜਾਲ

— ਪੇਸ਼ਕਾਰ

— ਪੇਂਦੀ

— ਫ਼ਰਦ

— ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ੀ ਪਰਨ

— ਬੰਦ ਬੋਲ

— ਬਾਜ

— ਬਾਂਟ

— ਬੇਦਮ ਪਰਨ

— ਬੇਤਾਲਾ

— ਬੋਲ

— ਬਿਆੜ

— ਬੇਦਮ ਤਿਹਾਈ

— ਮਾਤਰਾ

— ਮ੍ਰਿਦੰਗੀਆ

— ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ

— ਮੁਕਾਅ

— ਮੁਖੜਾ

— ਮੋਹਰਾ

— ਰੇਲਾ

— ਲਹਿਰਾ

— ਲਵੀ

— ਲਵ

— ਲੜੀ

— ਲੈਅ

— ਲੈਅਕਾਰੀ

— ਲੈਅ ਚੁੱਕਣਾ

— ਲੈਅ ਬਿਠਾਉਣਾ

— ਵਦਰੀ

— ਵਰਣ

— ਵਾਦਕ

— ਵਾਦਨ

— ਵਾਦਨ ਅੰਗ

— ਵਿਸਮ

— ਵਧਰੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ; ਉਥੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਜੋੜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲਿਆ।[13] ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਠੇਠ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

5.5 ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ :

ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ

[13] ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ, **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 4.

ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਉਦਗਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

— ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

— ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

5.5.1 ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਰਗੀਕਰਨ : ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਲਈ ਅਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

5.5.1.1 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖਾਂ, ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰ, ਜਤਿ ਅਤੇ ਛੰਤਾਂ ਕੀ ਜਤਿ ਸਿਰਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਘਰ :

ਘਰ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਮਤਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਘਰ

ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਮੂਰਛਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।"[14]

ਘਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਂ ਲਈ ਗਾਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਾਹ, ਦੋ ਗਾਹ, ਸੈਹ ਗਾਹ, ਚਹਾਰ ਗਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਹ ਤਾਲਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ 17 ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਾਲ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਘਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ।[15]

ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤਾਲ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਘਰ ਪਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੋ ਅੰਕ ਹੋਵੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਗਾਇਨ ਉਸੇ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ।[16] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17 ਤੱਕ ਘਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੩ ਘਰੁ ੧ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੬)

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੨ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੩)

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੩ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੪)

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੪ (ਉਹੀ)

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੬)

— ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੬ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੧)

— ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੭ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੮੪)

— ਆਸਾ ਕਾਫੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੮ ਅਸਟਪਦੀਆਂ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੧੮)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੯ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੧)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੦ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੧ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੩)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੨ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੫)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੩ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੬)

[14] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 441.
[15] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 9.
[16] ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ**, ਪੰਨਾ 21.

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੪ ਮਹਲਾ ੫ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੭)

— ਆਸਾ ਘਰੁ ੧੫ ਮਹਲਾ ੫ ਪੜਤਾਲ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੮)

— ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਘਰੁ ੧੬ ਕੇ ੨ ਮਹਲਾ ੫ ਸੁਧੰਗ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੯)

— ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੧੭ ਆਸਾਵਰੀ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੯)

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਦੇ ਗਜਰੇ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗੁੰਦਣ ਤੇ ਗਜਰਾ ਜਿਹਨਾਂ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਗਜਰੇ ਤੇ ਕੁੱਲ 16 ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਘਰ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਸੁਰ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 16 ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਕੁਸ਼ਲ ਵਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਾਲ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੱਤ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦਾ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜਤਿ :

ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯਤਿ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਵ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ।[17]

ਜਤਿ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, "ਮਿਰਦੰਗ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਜਤਿ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[18]

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਤਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਬੰਦ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਅਤੇ ਰਸਾਲਾ 'The Vital Anjan' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਬੰਦ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ

[17] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 9.
[18] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 10.

ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵਜਾਈ ਗਈ ਤਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਜਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।[19] ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਲੇਖ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਕਿਸ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਛੰਤਾਂ ਕੀ ਜਤਿ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਿਰਹੜੇ ਬਾਣੀ ਪਰਕਾਰ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਘਰ ਉਪਰੰਤ ਛੰਤਾਂ ਕੀ ਜਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਿਰਹੜੇ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[20] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਤਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੈਅ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਈ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾਤਰ ਬਾਣੀ ਰੂਪ 'ਪੜਤਾਲ' ਨਾਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੜਤਾਲ :

ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਪਰਤਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਪੱਟ ਤਾਲ ਭਾਵ ਪੰਜ ਤਾਲਾ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।[21]

ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ

---

[19] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 10
[20] ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਡਾ.), **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ ਰੂਪ**, ਪੰਨਾ 152.
[21] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 757

ਤਰਾਂ ਰਹਾਉ ਅਤੇ ਅੰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਦਲਾਵ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਚਲਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਖੁਲੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚਕਰਦਾਰ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੌਲ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਸਾਥ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਗਹਿਰੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਬੋਲ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਦੀ ਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜ ਤਾਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ 15 ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਪੰਜ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜ ਤਾਲ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਪਰਤ ਕੇ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੱਧ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5.5.1.2 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਤਾਲ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ:

ਤਾਲ ਲਿੱਪੀ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਾਲ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਾਲ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਵਰਣਾਂ, ਲਗਾ-ਮਾਤਰਾਵਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮਾਤਰਾ :

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਾਤਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੂਚਕ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ।"[22] ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੇ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਤਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੈਮਾਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਛੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨੀਲਕੰਠ ਪੰਛੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਮਾਤਰਾ, ਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੋ ਮਾਤਰੇ ਅਤੇ ਮੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।[23]

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਰਣ :

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲ :

"ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਹੈ।"[24] ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੋਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤੇ ਵਰਣਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜਾਂ ਮੁਲਾਇਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਇਦਾ, ਟੁਕੜਾ, ਮੁਖੜਾ, ਰੇਲਾ, ਗੱਤ, ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਪਰਨ ਆਦਿ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

[22] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 25.
[23] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 25.
[24] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 29.

ਵਿਭਾਗ :

ਤਾਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੈਅ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਅਹਿਮ ਚਰਨ ਹੈ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਲ ਦੇ ਚਲਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਲਹਿਜਾ, ਚਲਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਸ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਲ ਸੂਲ ਫਾਕਤਾ ਅਤੇ ਝੱਪ ਤਾਲ ਦੇ ਮਾਤਰਾ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਡ ਤਹਿਤ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।ਜਿਵੇਂ:

ਝੱਪ ਤਾਲ: 1 2 । 3 4 5 । 6 7 । 8 9 10

ਸੂਲ ਫਾਕਤਾ: 1 2 । 3 4 । 5 6 । 7 8 । 9 10

ਸਮ :

ਸਮ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਲ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤਾਲ ਦਾ ਸਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਪਲੁਸਕਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ '1' ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਭਾਤਖੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ 'X' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[25] ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਮ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਅਵਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਅਵਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੀਤ, ਅਨਾਘਾਤ ਅਤੇ ਵਿਸਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਹਾਰਕ ਖੰਡ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਵਰਤਨ :

ਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਭਾਵ ਸਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਸਮ ਤਕ ਆਉਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਵਰਤਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਰਤਨ ਤੋਂ

[25] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 26.

ਬਾਅਦ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿੱਚ 11 ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਇਕ ਪੱਲੇ ਵਾਲੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਜਦ 3 ਵਾਰ ਵਜਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚੱਕਰਦਾਰ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪੱਲਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਜਣ ਉਪਰੰਤ 11 X 3 = 33 ਗੁਣਾ ਤੇਤੀ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਚੱਕਰਦਾਰ ਬੰਦਿਸ਼ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ 33 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੇ ਦੋ ਅਵਰਤਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤਾਲੀ :

ਤਾਲ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਤਾਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਦਰਸਾਉਣ ਨੂੰ ਸਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਲੀ ਜਾਂ ਭਰੀ ਦੀ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਭਰੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿਚ 1, 5 ਅਤੇ 13 ਮਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਤਾਲੀ ਹੈ।

ਖਾਲੀ :

ਖਾਲੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿੱਚ 9ਵੀਂ ਮਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰੀ ਜਾਂ ਤਾਲੀ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਲ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਖਾਲੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਖਾਲੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਬੋਲਾਂ ਨਾ, ਤਾ, ੜਾ, ਤੀਂ, ਤੂੰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਤਾਲ :

ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਮਾਪਣ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਪੰਡਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਤਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਤਾਲ ਰੂਪੀ ਪੁਰਸ਼ ਕਾ ਲਯ ਰਕਤ ਹੈ।"[26]

ਤਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਤਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[27]

---

[26] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 25.

ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਕਸ਼' ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਚਾਰਿਯਾ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੰਗੀਤ, ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਵ ਨ੍ਰਿਤ ਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਾਪਨੇ ਕੇ ਸਾਧਨ ਕੋ ਤਾਲ ਕਹਿਤੇ ਹੈ।"[28]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਲ ਵਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਤਾਲੀ, ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਤਰਾ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲੀ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ :

ਤਾਲ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਤਾਲ ਲਿੱਪੀ :

ਤਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾ, ਸੰਕੇਤਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਲ ਲਿੱਪੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਮਾਤਰਾ:	1	2	3	4	5	6	7	8	
ਬੋਲ:	ਧਾ	ਤਿਟ	ਤਿੰ	ਤਿੰ	ਤਾ	ਤਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ
ਚਿੰਨ੍ਹ	X				0				X

ਤਾਲ ਪ੍ਰਾਣ :

ਤਾਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਉਹ ਦਸ ਭਾਗ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ; ਤਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਖਿਆ ਦਸ ਤੋਂ ਹੈ; ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਾਣ ਤਾਲ ਵਿਚ

---

[27] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 11.

[28] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਖਸ਼**, ਪੰਨਾ 126.

ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਲ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਪ੍ਰਾਣਾ ਨੂੰ ਤਾਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸ ਤੱਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਾਣਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲ :

ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤੁਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗਾਉਣ, ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[29]

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸੂਖਸ਼ਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਕਾਲ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਛਣ, ਲਵ, ਕਾਸ਼ਠਾ, ਨਿਮੇਸ਼, ਕਲਾ, ਤਰੁੱਟੀ ਜਾਂ ਅਣੁਦਰੁਤ, ਦਰੁਤ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਪਲੁਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਣੁਦਰੁਤ ਜਾਂ ਵਿਰਾਮ ਨੂੰ ਚੌਥਾਈ ਮਾਤਰਾ ਦਰੁਤ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਪਲੁਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।"[30] ਤਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ।

ਮਾਰਗ :

ਤਾਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਲ ਦੇ ਪੱਥ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਤਾਲ ਕੇ ਆਦਿ ਸੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕੀ ਸਮੱਸਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੋ ਹਮ ਮਾਰਗ ਕਹਿ ਸਕਤੇ ਹੈਂ।"[31]

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤਾਲ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਤਾਲ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਭਾਗ ਹਨ। ਤਾਲੀ ਖਾਲੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀ-ਕਿਤਨੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ; ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[32]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਰਸਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਥ, ਰੀਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

[29] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 11.
[30] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 98.
[31] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਖਸ਼**, ਪੰਨਾ 154.
[32] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 14.

ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵ ਮਾਰਗ, ਚਿੱਤਰ ਮਾਰਗ. ਵਾਰਤਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਦਖਸ਼ਿਣ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।[33] ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਤਾਲ ਦੇ ਪੱਥ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ :

ਤਾਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਵਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ: ਸਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ।

ਸਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧੁਨੀਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧੁਨੀਹੀਣ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਭਰੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਤਾਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਾਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਵਿਭਾਗ ਉੱਪਰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਉਣਾ ਨਿਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਅੰਗ :

ਅੰਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਖੰਡ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਅੰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੱਖਣੀ ਤਾਲ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅੰਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਾਂ ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਉਵੇਂ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਲ ਦੇ ਚਤੁਰ ਪੰਡਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।"[34] ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਛੇ ਅੰਗ ਅਣਦਰੁਤ, ਦਰੁਤ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਪਲੁਤ ਅਤੇ ਕਾਕਪਦ[35] ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗ੍ਰਹਿ :

ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸਮ ਜਾਂ ਗੁਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਰਥ ਆਰੰਭ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਤਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਅਤੀਤ ਗ੍ਰਹਿ, ਅਨਾਘਾਤ ਗ੍ਰਹਿ, ਵਿਸਮ/ਵਿਖਮ ਗ੍ਰਹਿ) ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ, ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

[33] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 99.
[34] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 14.
[35] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਕਸ਼**, ਪੰਨਾ 156.

ਜਾਤੀ :

ਤਾਲ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਣ ਅਤੇ ਘਟਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਾਲ ਕੇ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਖੰਡ ਮੇਂ ਮਾਤਰਾਓਂ ਕੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟਾਨੇ ਬੜਾਨੇ ਸੇ ਉਸਕੀ ਗਤੀ ਅਥਵਾ ਚਾਲ ਮੇਂ ਜੋ ਅੰਤਰ ਪੜ੍ਹਤਾ ਹੈ ਉਸੇ ਜਾਤੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ।"[36]

ਜਾਤੀ ਤਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤ ਮੁੱਖ ਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪੈਂਤੀ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਚਤੁਸਰ ਜਾਤੀ :

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲ ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਚਤੁਸਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਤਿਲਵਾੜਾ, ਕਹਿਰਵਾ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੈਅ, ਭਾਵ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਜਿਵੇਂ ਦੁਗਣ, ਚੌਗਣ, ਅੱਠਗੁਣ, ਸੋਲ੍ਹਾਂਗੁਣ ਨੂੰ ਵੀ ਚਤੁਸਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਿਸਰ ਜਾਤੀ :

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਸਰ ਜਾਤੀ ਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਦਰਾ, ਖੇਮਟਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਉਣੀ, ਡਿਓੜੀ, ਤਿਗੁਣੀ, ਛੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਗੁਣ ਆਦਿ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਤਿਸਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਤੀ :

ਚਤੁਸਰ ਅਤੇ ਤਿਸਰਾ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਝੂਮਰਾ, ਆੜਾ ਚੌਤਾਲ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਰੂਪਕ, ਪਸ਼ਤੋ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਪੌਣੇ ਦੋ ਗੁਣ, ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਸਤਗੁਣ, ਚੌਦਾਂ ਗੁਣ ਆਦਿ ਲੈਅਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

---

[36] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 101.

ਖੰਡ ਜਾਤੀ :

ਮਿਸ਼ਰ ਅਤੇ ਤਿਸਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਿਸ਼ਰ ਦੀਆਂ 7 ਅਤੇ ਤਿਸਰ ਦੀਆਂ 3 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਲ 10 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਤਾਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਤਾਲ ਖੰਡ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਵੇਗੀ। ਝੱਪਤਾਲ, ਸੂਲਤਾਲ ਆਦਿ ਖੰਡ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤਾਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਵਾ ਗੁਣੀ, ਢਾਈ ਗੁਣੀ, ਪੰਜ ਗੁਣੀ, ਦਸ ਗੁਣੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਖੰਡ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਕੀਰਣ ਜਾਤੀ :

ਖੰਡ ਅਤੇ ਚਤੁਸਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਸੰਕੀਰਣ ਜਾਤੀ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਤ ਤਾਲ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤਾਲ ਆਦਿ ਸੰਕੀਰਣ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਵਾ ਦੋਗੁਣ, ਸਾਢੇ ਚਾਰਗੁਣ, ਨੌਂ ਗੁਣ ਆਦਿ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਲਾ :

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (ਸ਼ੈਲੀ) ਨੂੰ ਕਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[37] ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਢੰਗ, ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਬੈਠਕ, ਸੰਗੀਤਕਾਰੀ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੌਰਾਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਦਾ ਗੁਣ ਆਦਿ ਸਭ ਕਲਾ ਦੇ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ।

ਲੈਅ :

ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਚਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਮਾਤਰਾ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[38]

ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਅ ਦੇ ਅਰਥ ਗਤੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਗਤੀ ਵਜੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੀ ਕਿਰਿਆ ਤੱਕ ਦੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਲੈਅ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਅ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ

[37] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 14.
[38] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 12.

(ਵਿਲੰਬਿਤ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁਤ) ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਯਤੀ :

ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਲੈਅ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਯਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਯਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ: ਸਮਾ ਯਤੀ, ਸਤਰੋਤੋਗੱਤਾ ਯਤੀ, ਗੌਪੁੱਛਾ ਯਤੀ, ਮ੍ਰਿਦੰਗਾ ਯਤੀ, ਪਿਪੀਲਿਕਾ ਯਤੀ।[39]

ਸਮਾ ਯਤੀ :

ਤਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਗਤੀ ਜਾਂ ਲੈਅ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਾ ਯਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਤਰੋਤੋਗੱਤਾ ਯਤੀ :

ਜੋ ਲੈਅ ਸਤਰੋਤ[40] ਭਾਵ ਝਰਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਲੰਬਿਤ, ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰੁਤ ਹੋ ਜਾਵੇ; ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਰੋਤੋਗੱਤਾ ਯਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੌਪੂਛਾ ਯਤੀ :

ਇਹ ਯਤੀ ਗਾਂ ਦੀ ਪੂਛ ਦੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਲੈਅ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਰੁੱਤ, ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਲੰਬਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਪੂਛਾ ਯਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮ੍ਰਿਦੰਗਾ ਯਤੀ :

ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਲੈਅ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਮ੍ਰਿਦੰਗਾ ਯਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਪੀਲਿਕਾ ਯਤੀ :

---

[39] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 102-103.
[40] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 103.

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਪਿਪੀਲਿਕਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੀੜੀ ਹੈ।[41] ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਡਮਰੂ ਯਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀੜੀ ਅਤੇ ਡਮਰੂ ਦੀ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਲੰਬਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਲੈਅ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਪਲਿਕਾ ਯਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਰ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ, ਕਾਇਦੇ, ਗੱਤ, ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਰੇਲੇ ਆਦਿ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ ਜੋ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਸੁਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭੇਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜੀ ਵਿੱਚ ਕਾਇਦਾ, ਠੇਕਾ, ਪਰਨ, ਟੁਕੜੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

5.5.2 ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ : ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਵਿਧਾਨ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

— ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

— ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ/ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

[41] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 103-104.

— ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਉਕਤ ਵਰਗੀਕਰਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।

5.5.2.1 ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :

ਜੋੜੀ ਦੋ ਨਗਾਂ ਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁੜਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਾਂ ਜਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਭਾਗ ਲੱਕੜੀ ਕੀ ਬਨੇ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। ਦਾਹਿਨੇ ਭਾਗ ਕੇ ਮੁੱਖਚਰਮ ਪਰ ਸਿਆਹੀ ਹੋਤੀ ਹੈ ਔਰ ਬਾਏ ਭਾਗ ਕੇ ਮੁੱਖਚਰਮ ਪਰ ਬਜਾਨੇ ਕਿ ਪੂਰਵ ਪਖਾਵਜ ਕੇ ਬਾਏ ਮੁੱਖ ਚਰਮ ਕੀ ਭਾਂਤੀ ਗੀਲਾ ਆਟਾ ਲਗਾ ਦੀਆ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਭਾਗੋ ਕੀ ਉਚਾਈ ਵਹ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਮਾਨ ਹੋਤੀ ਹੈ।"[42]

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਖਾਵਜ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੇਂ ਵਾਦਯ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੀਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਬਤਾਇਆ ਗਯਾ ਹੈ: 1. ਵਾਦਯ ਸ਼ਰੀਰ 2. ਅਰਥ; ਅਰਥਾਤ ਵਾਦਯ ਉਪਰ ਬਜਾਏ ਜਾਨੇ ਵਾਲੇ ਵਰਣ 3. ਵਾਦਯ ਪ੍ਰਵਿਧੀ (ਤਕਨੀਕ)।"[43]

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ/ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਧਾਮਾ :

ਭਾਂਡੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਿੱਟੀ, ਲੱਕੜ ਜਾਂ ਧਾਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਜੋੜੀ ਵਾਦਯ ਕੇ ਬਾਂਏਂ ਭਾਗ ਕੋ ਧਾਮਾ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਭਾਗ ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਂਏਂ ਭਾਗ ਸੇ 'ਧਮ' ਕੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ, ਗੰਭੀਰ ਧਵਨੀ ਨਿਕਲਤੀ ਹੈ ਤਥਾ

[42] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 4.
[43] ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 2.

ਦਾਹਿਨੇ ਭਾਗ ਸੇ ਸੁਰੀਲੀ ਮਧੁਰ ਧਵਨੀ ਨਿਕਲਨੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਾਗ ਕੋ ਇਸਤਰੀ ਭਾਗ ਕਹਿਨੇ ਕਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੂਆ।"[44]

ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।"[45] ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਲੱਕੜ ਸ਼ੀਸ਼ਮ (ਟਾਹਲੀ) ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਧਾਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਲਈ ਧਾਤ ਵਜੋਂ ਪਿਤੱਲ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।"[46] ਬਰਤਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਅਕਾਰ ਧਾਮੇ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਮੇਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਵਿਆਸ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਭਾਵ ਅੱਠ ਤੋਂ ਨੌਂ ਇੰਚ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੱਠੂ :

ਚੱਠੂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਨਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੱਠੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੱਕੜ ਦੇ ਉਸ ਖੋਖਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚਮੜੇ ਜਾਂ ਖੱਲ ਨੂੰ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਚੱਠੂ ਦਾ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਦੇ ਚੱਠੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੜੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਜਾਂ ਭਾਂਡੇ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੀ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਅਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੱਠੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਆਕਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨੌਕਾ ਪੱਕਾ, ਨੌਕਾ ਕੱਚਾ, ਪੱਕਾ ਦੱਸੀਆ ਅਤੇ ਨਰਮ ਜਾਂ ਕੱਚਾ ਦੱਸੀਆ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"[47] ਨੌਕਾ ਪੱਕਾ ਸਾਢੇ ਛੇ ਇੰਚ ਅਤੇ ਨੌਕਾ ਕੱਚਾ ਸਵਾ ਛੇ ਇੰਚ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾ ਗਹਿਰੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ ਲਈ ਪੱਕਾ ਦੱਸੀਆ ਭਾਵ ਸੱਤ ਇੰਚ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਜਾਂ ਨਰਮ ਦੱਸੀਆ ਭਾਵ ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਆਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[44] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 4.
[45] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 21.07.2021.
[46] ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ,** 25.05.2021**.**
[47] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

ਉਖਲ਼ੀ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਚੱਠੂ ਨੂੰ ਉਖਲ਼ੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਗਾਂ ਲਈ 'ਉਖਲ਼ੀ ਧਾਮਾ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।"[48] ਉਖਲ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਜੋਕੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਚੱਠੂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਅਤੇ ਛੱਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਰਤਨ/ਭਾਂਡਾ :

ਜਿਸ ਖੋਖਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਚਮੜਾ ਮੜ੍ਹ ਕਿ ਧਾਮਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਬਰਤਨ ਜਾਂ ਭਾਂਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਲ, ਕਾਂਸੇ, ਸਟੀਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੌਕਾ ਪੱਕਾ :

ਇਹ ਜੋੜੀ ਦੇ ਚੱਠੂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਸ ਚੱਠੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਸਾਢੇ ਛੇ ਇੰਚ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨੂੰ ਨੌਕਾ ਪੱਕਾ ਜਾਂ ਪੱਕਾ ਨੌਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[49]

ਨੌਕਾ ਕੱਚਾ :

ਇਹ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਚੱਠੂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚੱਠੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਲਗਪਗ ਸਵਾ ਛੇ ਇੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਲੇ ਸੁਰ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚੱਠੂ ਉਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਕਾ ਦੱਸੀਆ :

ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਚੱਠੂ ਜੋ ਗਹਿਰੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੱਕਾ ਦੱਸੀਆ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਸੱਤ ਇੰਚ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

---

[48] ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਪ੍ਰੋ.), **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 18.02.2020.

[49] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

ਨਰਮ ਦੱਸੀਆ :

ਇਹ ਪੱਕਾ ਦੱਸੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚੱਠੂ ਤੋਂ ਘਟ ਚੌੜਾਈ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੱਚਾ ਦੱਸੀਆ :

ਨਰਮ ਦੱਸੀਆ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਦੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁੜਾ :

ਚੱਠੂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜਿਸ ਖੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁੜੀ :

ਪੁੜਾ ਨੂੰ ਪੁੜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਆਹੀ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮਨੂਰ (ਲੋਹ ਚੂਰਣ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਤਪੇ ਜਾਂ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੈਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੁੜੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਕੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਚਿੜਬੜਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਲੇਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੇਸਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੜਬੜਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਲੇਸ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਲਗਾ ਪੁੜਾ ਜਿਆਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।"[50] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੈਪੁਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਚੂਰੇ ਤੋਂ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਵੀ ਹੈ। ਸਿਆਹੀ ਉਪਰ ਪੁੜੇ ਦੇ ਬੰਦ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁੜੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਧਵਨੀ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

[50] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

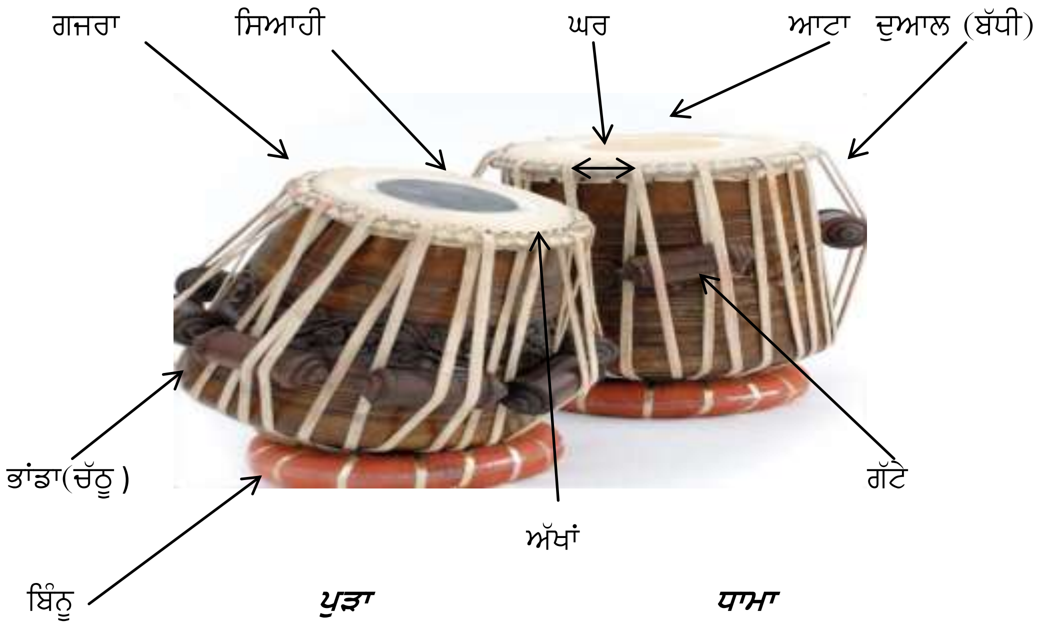

ਚਿੱਤਰ 5.1 (ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਭਾਗ)

ਚਾਂਟੀ :

ਪੁੜੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਖੱਲ੍ਹ ਦੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਪੱਟੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਂਟੀ ਜਾਂ ਕਿਨਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਨਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਨਾਰ :

ਚਾਂਟੀ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਦਾਨ :

ਚਾਂਟੀ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਚਦੇ ਖੱਲ੍ਹ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਪੂੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੂੰਜ ਵਾਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਜਰਾ :

ਇਹ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ 16 ਘਰ ਅਤੇ 32 ਜਾਂ 48 ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁੜੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਧ ਜਾਂ

ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰ ਕਰਨ 'ਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਜਰੇ ਨੂੰ ਪੁੜੇ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘਰ :

ਗਜਰੇ ਨੂੰ ਦੁਆਲ ਦੁਆਰਾ ਗੁੰਦਣ ਉਪਰੰਤ ਗਜਰਾ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 16 ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹਥੌੜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਆਲ:

ਦੁਆਲ ਨਾਲ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਚੱਠੂ ਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਲ ਹੀ ਗਜਰੇ ਉਪਰ 16 ਘਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਰ ਉਪਰ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪੁੜਾ ਮੜ੍ਹਣ ਲਈ 32 ਹੱਥ ਜਾਂ ਲਗਭਗ 11 ਗਜ ਲੰਬੀ ਦੁਆਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਦੁਆਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹਲਕੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਗੋਕੇ ਚਮੜੇ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੱਚੀ ਦੁਆਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਊਠ ਦੀ ਖਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"[51] ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਦੁਆਲ ਲਈ ਮੱਝ ਦਾ ਚਮੜਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਚਮੜੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਕਾਰਨ ਦੁਆਲ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੱਧੀ :

ਦੁਆਲ ਨੂੰ ਬੱਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੱਧਰੀ :

ਦੁਆਲ ਨੂੰ ਬੱਧਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

[51] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

ਗੁਡਰੀ :

ਚਮੜੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਜੋ ਚੱਠੂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਬੱਧੀ ਜਾਂ ਦੁਆਲ ਦੀ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਗੁਡਰੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੱਟੇ :

ਗੱਟੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 8 ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਲ ਵਿਚ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੀ ਲੱਕੜ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਗੱਟੇ ਉਪਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੁਆਲ ਦੀਆਂ 4 ਰੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਹਥੌੜੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕਾਉਣ ਤੇ ਪੁੜਾ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਰ ਉਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਰ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੱਟੀਆਂ :

ਗੱਟੇ ਜਾਂ ਗੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਈਂਡੂ :

ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਬਣੇ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜੋੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਗਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੱਠੂ ਅਤੇ ਧਾਮੇ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੱਲਣ ਡੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਿੰਨੂ :

ਈਂਡੂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿੰਨੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਥੌੜੀ :

ਇਹ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਹਥੌੜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਗਜਰੇ, ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਟੀਆਂ ਉਪਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚੋਟ ਕਰ ਕੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਟਾ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਤਾਜਾ ਆਟਾ

ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਾਮੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਅਤੇ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਟਾ ਧਾਮੇ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਪਨ, ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਟੇ ਵਿਚਲੀ ਨਮੀ, ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਆਟੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਧਾਮੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਾਲ ਆਟੇ ਦਾ ਧਾਮੇ ਤੋਂ ਉਡਣਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਵਾਦਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਵਾਂ ਆਟਾ ਲਗਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਆਟਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਦੇ ਉਡੇ ਹੋਏ ਆਟੇ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਥਥਲਾ ਕੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਵਰੂਪ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਵੀ ਸਧੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਕ ਹੋ ਜਾਣ।"[52]

ਅੱਖਾਂ :

ਧਾਮੇ ਜਾਂ ਚੱਠੂ ਉੱਪਰ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੜੇ ਦੇ ਵਿਆਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋੜੀ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਆਕਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚਮੜੇ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 32 ਜਾਂ 48 ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[53]

ਸੂਤ :

ਪੁੜੇ ਦੀ ਚਾਂਟੀ ਜਾਂ ਕਿਨਾਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੂਤ ਦਾ ਇਕ ਧਾਗਾ ਵੱਟ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਆਂਸ ਜਾਂ ਗੂੰਜ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧੂੜਾ :

ਧੂੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਮੜਾ ਜਾਂ ਖਲ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੂੜਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਆਈ ਨਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਧੂੜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਊਡਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[52] ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 15.10.2019.

[53] ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 27.11.2019.

ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਗਤ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਮਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5.5.2.2 ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਗਤ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਨ :

ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਭਿੰਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਥ :

ਸਾਥ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਥ ਕਰਨ, ਸੰਗ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਥ ਅੰਗ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਢੁੱਕਵੇਂ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਠੇਕਾ :

ਤਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਜਿਹੜੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਠੇਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਤਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਆਘਾਤ :

ਆਘਾਤ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਾਂ ਹਥੇਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨਾ ਆਘਾਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮ :

ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਮ ਗ੍ਰਹਿ : ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਜੋੜੀਵਾਕ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਤਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਹੀ ਮੁਕਾ ਕਰੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਅਤੀਤ ਗ੍ਰਹਿ : ਕਈ ਵਾਰ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਸਮ ਤੋਂ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨਾਘਾਤ ਗ੍ਰਹਿ : ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਸਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਦਿਖਾਉਣਾ ਅਨਾਘਾਤ ਗ੍ਰਹਿ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਚੰਭਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸਮ ਜਾਂ ਵਿਖਮ ਗ੍ਰਹਿ : ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਮ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਸਮ ਗ੍ਰਹਿ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੈਅਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹਿੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਖੜਾ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਪਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ ਜਾਂ ਸਵਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਵਰਤਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਥਾਈ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਤਿਹਾਈ ਜਾਂ ਤਿਹਾਈਦਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੁਖੜਾ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।[54]

ਠੇਕਾ ਰੱਖਣਾ :

ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਠੇਕਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[54] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 38-39.

ਠੇਕਾ ਦੇਣਾ :

ਠੇਕਾ ਰੱਖਣਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਠੇਕਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੱਗੀ :

ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਲੱਗੀ ਚੰਚਲ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੜੀ :

ਲੱਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਲੜੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਥਾਪ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸੁਰ ਜਾਂਚਣ ਹਿੱਤ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਚੀਚੀ (ਛੋਟੀ ਉਂਗਲ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤਾ' ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਥਾਪ ਦਾ 'ਤਾ' ਜਾਂ ਥਾਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਿਹਾਈ :

ਜੋੜੀ 'ਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਜਾ ਕੇ ਸਮ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।

ਬੇਦਮ ਤਿਹਾਈ : ਜਿਸ ਤਿਹਾਈ ਦੇ ਪੱਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਕ ਕੇ ਦਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਬੇਦਮ ਤਿਹਾਈ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦਮਦਾਰ ਤਿਹਾਈ : ਜਿਸ ਤਿਹਾਈ ਦੇ ਪੱਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਜਾਂ ਦਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਦਮਦਾਰ ਤਿਹਾਈ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਤੋੜਾ :

ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤੋੜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤੋੜਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਲਘੂ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਸ ਪਕੜਿਆ ਜਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੋੜਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੋੜਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਠੇਕੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ, ਦੋਗੁਣ, ਲੱਗੀ ਜਾਂ ਲੜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੇਲੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੋੜਾ ਨੌ ਧਾ :

ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾ ਬੋਲ੍ਹ ਨੌਂ ਵਾਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਧਾ ਬੋਲ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਕਰਨਾ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਦੇਣਾ :

ਜਦ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੁਰ ਉੱਪਰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਜਾਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਉੱਪਰ ਉਸ ਸੁਰ ਦਾ ਹੀ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰ ਦੇਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸੁਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਹਥੌੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਖਿੱਚੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਲਾਹੁਣਾ :

ਜੋੜੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁਰ ਲਾਹੁਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੈਅ ਚੁੱਕਣਾ :

ਜੋੜੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਲੈਅ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਲੈਅ ਚੱਕਣਾ ਜਾਂ ਚੁੱਕਣਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਹਿੱਤ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੈਅ ਬਿਠਾਉਣਾ :

ਲੈਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਲੰਬਿਤ ਕਰਨਾ ਲਈ ਲੈ ਬਿਠਾਉਣਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਹਿੱਤ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੇਤਾਲਾ :

ਅਗਰ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਤਾਲ ਜਾਂ ਲੈਅ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਦਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਬੇਤਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਦਕ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਉਸ ਸਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਪਿੱਛੇ ਵਾਦਕ ਸ਼ਬਦ ਲਗਾ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਾਦਕ, ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਆਦਿ।

ਵਾਦਨ :

ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਬੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣਾ ਵਾਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਲੰਬਿਤ ਠੇਕਾ :

ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਜੋ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਲੰਬਤ ਠੇਕਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਠੇਕੇ ਦਾ ਚਲਨ ਵਿਲੰਬਿਤ ਤੋਂ ਮੱਧ ਲੈ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੰਗਤ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5.5.2.3 ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ/ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਉਠਾਨ :

ਸਰਦਾਰ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਠਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਉਠਾਉਣਾ ਜਾਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[55] ਉਠਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਅ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋਗੁਣ ਦੀ ਲੈਅ, ਆੜ ਲੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਗਣ ਜਾਂ ਚੌਗੁਣ ਕਰਕੇ ਜਦ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੇਸ਼ਕਾਰ :

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[56] ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕਾਇਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਂਟ-ਪਲਟੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[57]

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਬੰਦ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

[55] ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ**, 24.09.2021.
[56] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਕਸ਼**, ਪੰਨਾ 129.
[57] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 34-35.

ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲ :

ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਠਾਅ (ਬਰਾਬਰ) ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਇਦਾ :

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਾਇਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[58] ਕਾਇਦੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਲ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲੀ ਖਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਿਸਰ ਦਾ ਕਾਇਦਾ, ਚਤੁਸਰ ਦਾ ਕਾਇਦਾ, ਖੰਡ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਾਇਦਾ ਆਦਿ।

ਬਾਂਟ :

ਤਾਲ ਜਾਂ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਵਜਾਉਣ ਨੂੰ ਬਾਂਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਰਵੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬਾਂਟ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਇਦੇ ਦੀ ਬਾਂਟ ਉਪਰੰਤ ਪਲਟਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਰ :

ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਾਲ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[59] ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਖਾਵਜ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਖੜਾ :

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੁਖੜਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਮੁੱਖ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।"[60] ਜਿੱਥੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਮੁੱਖੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਮੁਖੜਾ ਤਿਹਾਈ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਤਿਹਾਈ ਰਹਿਤ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

[58] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ,** ਪੰਨਾ 35.
[59] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 37.
[60] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਕਸ਼**, ਪੰਨਾ 136.

ਦੋ ਅਰਸੇ ਦਾ ਮੁਖੜਾ :

ਦੋ ਆਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੁਖੜੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਅਰਸੇ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟੁਕੜਾ :

"ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਟੁਕੜਾ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਇਕ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਅਰਸੇ ਭਾਵ ਅਵਰਤਨ ਤੱਕ ਦੀ ਹੋਵੇ।"[61]

ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰ, ਕਾਇਦਾ, ਪਰਨ, ਗਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰਨ :

ਪਰਨ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਿਸ਼ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਕਮਾਲੀ ਪਰਨ : ਪਰਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ : ਪਰਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਚਾਰ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ : ਪਰਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਛੇੜਾਂ :

ਛੇੜੀਆਂ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਛੇੜਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠਾਹ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਣਾ ਛੇੜਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

---

[61] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 29.

ਗਤ :

ਪਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[62]

ਗਤ ਕਾਇਦਾ :

ਗਤ ਕਾਇਦਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਤ ਅਤੇ ਕਾਇਦਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਪਲਟਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਫ਼ਰਦ :

ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਬੇਜੋੜ, ਬੇਮਿਸਾਲ, ਅਕੇਲਾ ਆਦਿ।"[63] ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 2 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਫ਼ਰਦ ਦਾ ਚਲਨ ਹੈ। 1.ਫ਼ਰਦ 2. ਗੱਤ ਫ਼ਰਦ

ਚਕਰਦਾਰ :

ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਘੁੰਮਣਾ ਅਰਥਾਤ ਤਿਹਾਈ ਸਹਿਤ ਜੋ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਆਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਏ, ਚੱਕਰਦਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ੀ ਚਕਰਦਾਰ : ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ੀ ਚੱਕਰਦਾਰ ਵਿੱਚ 12 ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਅਤੇ 15 ਮਾਤਰੇ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[64] ਪੱਲੇ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਧਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੱਕਰ ਦੌਰਾਨ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾ, ਦੂਸਰੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਪੱਲੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਧਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਆਖ਼ਰੀ ਪੱਲੇ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਧਾ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

---

[62] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 41.
[63] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 43.
[64] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 49.

ਅਰਸਾ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਵਰਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਸਮ ਤਕ ਆਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਪੱਲੀ :

ਤਿੰਨ ਪੱਲਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਠਾਹ, ਆੜ ਅਤੇ ਦੋਗੁਣ ਆਦਿ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਏ, ਤ੍ਰਿਪੱਲੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਚੌਪੱਲੀ :

ਚਾਰ ਪੱਲਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪੱਲਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੌਪੱਲੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨੌਹੱਕਾ :

ਇਹ ਬੰਦਿਸ਼ ਤਿੰਨ ਪੱਲਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਹਾਈ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸਮ ਉਪਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੱਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਹੱਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਂ ਧਾ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[65]

ਪੜੰਤ :

ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈਅ, ਤਾਲੀ, ਖ਼ਾਲੀ, ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪੜੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਜ :

ਬਾਜ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੋਲਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[65] ਨਿਸ਼ੀ ਗੁਪਤਾ, **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਕਸ਼**, ਪੰਨਾ 149.

ਮੁਕਾਅ :

ਮੁਕਾਅ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਾਉਣਾ। ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਤਿਹਾਈ ਲਗਾ ਕੇ ਸਮਾਪਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੇਲਾ :

ਅਜਿਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜੋ ਦਰੁਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਰੇਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਰੇਲ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।[66]

ਲੈਅਕਾਰੀ :

ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠਾਅ ਗੁਣ, ਦੋਗੁਣ, ਆੜ, ਬੇਆੜ, ਕੋਆੜ ਆਦਿ ਲੈਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲੈਅਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਦਨ ਅੰਗ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਦਨ ਅੰਗ ਬਾਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਨਆਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਾਦਨ ਅੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਗਮਾ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਜਾਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ 'ਤੇ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਧੁਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਨਗਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਹਿਰਾ :

ਨਗਮੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[66] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 33.

ਚੌਂਕੜੀ :

ਚੌਂਕੜੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਂਕੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਰੰਗੀ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਇੱਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਮ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਤਰੰਗੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ :

ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਗਾੜੇ ਦੇ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਚਲਨ ਮੁਤਾਬਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਗਾੜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5.5.2.4 ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਜੋੜੀ ਦੀ ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਲੈਅ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ:

ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ :

ਵਿਲੰਬਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਜਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ। ਧੀਮੀ ਜਾਂ ਬੈਠਵੀਂ ਲੈਅ ਨੂੰ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਲੈਅ :

ਮੱਧ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰਲੀ। ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਦਰੁੱਤ ਲੈ ਤੋਂ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਮੱਧ ਲੈਅ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ :

ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਲੰਬਿਤ ਜਾਂ ਮੱਧ ਲੈਅ ਤੋਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਲੈਅ ਨੂੰ ਦਰੁਤ ਲੈਅ ਦੀ ਸ਼੍ਰੈਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਠਾਅ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਠਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬੋਲ ਵਜਾਉਣ ਨੂੰ ਠਾਅ ਦੀ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੋਗੁਣ :

ਠਾਅ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਤੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਚਾਲ ਨੂੰ ਦੋਗੁਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੈ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੱਕੀ ਦੀ ਦੁੱਗਣ :

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਗੁਣ ਦੀ ਲੈਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਬਲੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ 'ਰੋ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਚੌਗੁਣ :

ਠਾਅ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਤੋਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਚਾਲ ਨੂੰ ਚੌਗੁਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਠ ਗੁਣ :

ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਤੋਂ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅੱਠ ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਲੱਗੀ ਲੜੀ ਅਤੇ ਰੇਲੇ ਆਦਿ ਇਸ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਆੜੀ :

ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿਚ 5/4 ਜਾਂ ਸਵਾ ਮਾਤਰਾ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਆੜੀ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਈ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੁਆੜੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਸਵਾਈ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਆੜੀ :

ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿਚ 3/2 ਜਾਂ ਡਿਓੜ ਮਾਤਰਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆੜੀ ਲੈ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾੜ੍ਹ :

ਆੜੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਸਾੜ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੇਆੜੀ :

ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿਚ 4/3 ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਬੋਲ ਵਜਾਉਣ ਨੂੰ ਬਿਆੜੀ ਲੈਅ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[67]

ਬੇਆੜ :

ਬੇਆੜੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇਆੜ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਤਿ ਅਤੇ ਛੰਤਾਂ ਕੀ ਜਤਿ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਲੈਅਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

[67] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਪੰਨਾ 13.

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਬੋਲਾਂ, ਤਾਲਾਂ, ਅਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ : ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ : ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਸਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਰਣ, ਬੋਲ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6.1 ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਰਣ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਰਣ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਤਾ, ਨਾ, ਦੀਂ, ਦੂੰ, ਟ, ਟਾ, ਟਿ, ਰਾ, ੜ, ਗੇ, ਘੇ, ਕੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੱਖ ਵਰਣ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜੀ ਉਪਰੋਂ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋੜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾ ਦਾ ਉਚਿਤ ਨਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਵਰਣਾ ਦੇ ਵਿਧੀਵਤ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਪਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਸਹੀ ਵਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਣਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤਾ :

ਚਿੱਤਰ 6.1 ('ਤਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਤਾ ਵਰਣ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਚੀਚੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਤਾ' ਵਰਣ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਂਗਲ ਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਚੋਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੁੜੇ ਦੀ ਆਂਸ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸੇ 'ਤਾ' ਵਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਥਾਪ ਦਾ ਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਇਸ 'ਤਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਦੋ ਨਗ ਵਾਲੇ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 'ਤਾ' ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨ ਜਾਂ ਨਾ :

ਚਿੱਤਰ 6.2 ('ਨ' ਜਾਂ 'ਨਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਦੁਆਰਾ ਕਿਨਾਰ ਉੱਪਰ ਪਰਹਾਰ ਕਰਨ ਤੇ 'ਨ' ਜਾਂ 'ਨਾ' ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਅਕਸਰ ਇਹੀ 'ਨਾ' ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਘੜਾਨ, ਧੜਾਨ, ਤਕੜਾਨ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ 'ਨਾ' ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੀਂ ਜਾਂ ਦੂੰ :

ਚਿੱਤਰ 6.3 ('ਦੀਂ' ਜਾਂ 'ਦੂੰ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਇਹ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਨਗ ਭਾਵ ਪੁੜੇ ਉਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਘਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਵਿਚੋਂ 'ਦੀਂ' ਜਾ 'ਦੂੰ' ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਨੂੰ 'ਥੂੰ' ਅਤੇ 'ਧੂੰ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਮੇ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਕਾਸ 'ਧੂੰ' ਬੋਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਿ :

ਚਿੱਤਰ 6.4 ('ਤਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਇਹ ਜੋੜੀ ਦਾ ਬੰਦ ਅੰਸ ਵਾਲਾ ਵਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਹੱਥ ਦੀ ਦੂਸਰੀ, ਤੀਸਰੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ (ਚੀਚੀ) ਉਂਗਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਘਾਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 'ਤਿ' ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਤੇ', 'ਤੀ' ਆਦਿ ਵਰਣ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਜੋੜੀ ਦੇ ਤਿੱਤ, ਤਕ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ 'ਤਿ' ਵਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ ਵਿਚ ਤਿਟ ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਰਣ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਟ, ਟਾ ਜਾਂ ਟਿ :

ਚਿੱਤਰ 6.5 ('ਟ', 'ਟਾ' ਜਾਂ 'ਟਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦੇ ਰਖਾਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ)

ਚਿੱਤਰ 6.6 ('ਟ', 'ਟਾ' ਜਾਂ 'ਟਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦੇ ਰਖਾਵ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ)

ਜੋੜੀ ਦੇ 'ਟ' ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਣ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਅੰਗੂਠੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਸ ਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਿ ਵਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤਿ ਦੇ ਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ 'ਟ' ਜਾਂ 'ਟਾ' ਵਰਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਰਾ :

ਚਿੱਤਰ 6.7 ('ਰਾ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

'ਰਾ' ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਂਗਲ ਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਹਲਕਾ ਖਿਸਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਇਸ ਬੋਲਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਧਿਰ ਧਿਰ ਜਾਂ ਤਿਰ ਤਿਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ੜ :

ਚਿੱਤਰ 6.8 ('ੜ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਣ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਣ ਤਰਜ਼ਨੀ ਜਾਂ ਤੀਸਰੀ ਉਂਗਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਅੰਗੂਠੇ ਅਤੇ ਤਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ੜ' ਵਰਣ ਉਪਰੰਤ ਥਾਪ ਦਾ 'ਤਾ' ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ, ਵਿੱਚ 'ੜ' ਬੋਲ ਅੰਗੂਠੇ ਅਤੇ ਤਲੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਤਿਰਤਕੜਾਤਾ' ਦਾ ਬੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 'ੜ' ਵਰਣ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਗ ਜਾਂ ਘ :

ਚਿੱਤਰ 6.9 ('ਗ' ਜਾਂ 'ਘ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਵਰਣ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਕਿਨਾਰ ਉੱਪਰ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਧਾਮੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗ' ਜਾਂ 'ਘ' ਵਰਣ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇ ਜਾਂ ਕਿ :

ਚਿੱਤਰ 6.10 ('ਕੇ' ਜਾਂ ਕਿ' ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਇਹ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਵੱਜਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦ ਅਂਸ ਦਾ ਵਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਨੂੰ ਧਾਮੇ ਉਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਧਾਮੇ ਦੇ ਆਟੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਅੱਗੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਛੂਹਣ। ਇਸ ਬੋਲ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਕੇ' ਵਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਵੱਜਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।

6.2 ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੋਲ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮਾ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਧਾ :

ਚਿੱਤਰ 6.11 ('ਧਾ' ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਇਹ ਬੋਲ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਗੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਤਾ' ਜਾਂ ਥਾਪ ਦਾ 'ਤਾ' ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ 'ਧਾ' ਬੋਲਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੇ :

ਚਿੱਤਰ 6.12 ('ਧੇ' ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਰਖਾਵ)

ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ 'ਤਿ' ਅਤੇ 'ਘੇ' ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ 'ਧੇ' ਬੋਲ ਉੱਪਜਦਾ ਹੈ।

ਕੜਾਨ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਕੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਤਾ' ਅਤੇ 'ਨ' ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਕੜਾਨ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਣ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਵੱਜਦੇ ਹਨ; ਭਾਵ 'ਤਾ' ਅਤੇ 'ਨ' ਬੋਲ 'ਕੇ' ਬੋਲ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਘੜਾਨ :

ਧਾਮੇ ਉਪਰ 'ਗੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਤਾ' ਅਤੇ 'ਨ' ਬੋਲ ਨੂੰ ਅੱਗੜ ਪਿੱਛੜ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਘੜਾਨ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੜਾਨ :

ਜੇਕਰ ਧਾਮੇ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਧਾ' ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ 'ਤਾ' ਅਤੇ 'ਨ' ਵਰਣ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧੜਾਨ ਬੋਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।

ਕਿੜਧਾਨ : ਕਿੜਧਾਨ ਜਾਂ ਕਿਟਧਾਨ ਬੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ੜਾ' ਵਰਣ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਧਾ' ਅਤੇ ਤਰਜਨੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਨ' ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀਵਤ ਵਾਦਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਕਿੜਧਾਨ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਿਟਕਿਟ :

ਤਿਟਕਿਟ ਜਾਂ ਤਿਰਕਿਟ ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਤਿ' ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ 'ਟ' ਦਾ ਵਰਣ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ 'ਤਿ' ਵਰਣ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ 'ਟ' ਦਾ ਵਾਦਨ ਅੰਗੂਠੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਟ ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਉਪਰੰਤ 'ਕਿਟ' ਦੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਧਾਮੇ ਉਪਰ 'ਕੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਟ' ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰ ਪੂਰਨ ਤਿਟਕਿਤ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਕਤਾ ਜਾਂ ਤਿਕਤਾ :

ਇਸ ਬੋਲ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਤਾ ਜਾਂ ਤਿਕਤਾ ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਤਿ ਵਰਣ ਦੇ ਵਾਦਨ ਉਪਰੰਤ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਕੇ ਅਤੇ ਆਖੀਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤਾ ਜਾਂ ਥਾਪ ਦਾ ਤਾ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਤਕਤਾ ਬੋਲ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਕਿਟ :

ਧਾਕਿਟ ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਪੁੜੇ ਅਤੇ ਧਾਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਧਾ' ਬੋਲ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਕਿ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਟ' ਬੋਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਲ

ਤਾਕਿੱਟ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਕਿਟ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ 'ਤਾ' ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਧਾਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਿੜਤਿਕਤਾ :

ਕਿੜਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਟਤਕਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਕੇ' ਵਰਣ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ੜ' ਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਇਸ ਬੋਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਉਪਰੰਤ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਤਿ', ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਕੇ' ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਥਾਪ ਦੇ 'ਤਾ' ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿੜਤਿਕਤਾ ਬੋਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਟਤੱਤਾ :

ਜੋੜੀ ਦੇ ਇਸ ਬੋਲ ਵਿੱਚ ਪੁੜੇ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਮੇਂ ਪੁੜੇ ਦੀ ਕਿਨਾਰ ਉੱਪਰ 'ਨ' ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ 'ਟ' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਉਂਗਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਤਿ' ਬੰਦ ਵਰਣ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲੇ ਜਾਂ ਥਾਪ ਦੇ 'ਤਾ' ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਬੋਲ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਿਟਤੱਤਾ :

ਧਿਟਤੱਤਾ ਬੋਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲਗਪਗ ਨਟਤੱਤਾ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲ ਵਿੱਚ 'ਨ' ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਬੋਲ 'ਧੇ' ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧੇਧੇ :

ਧੇਧੇ ਬੋਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਗ' ਜਾਂ 'ਘ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਦੁਆਰਾ 'ਤਿ' ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਉਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਦੋ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੇ ਧੇਧੇ ਬੋਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।

ਗਿਦੀਗਨ :

ਗਿਦੀਗਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬੋਲ ਹੈ। ਗਿਦੀਗਨ ਬੋਲ ਗਿਦੀ ਅਤੇ ਗਨ ਦੋ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਦੀ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਗੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਦੀਂ' ਜਾ 'ਦੂੰ' ਵਰਣ ਅਤੇ ਗਨ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਗ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ 'ਨ' ਵਰਣ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਗੇਧਿਟ :

ਧਾਗੇਧਿਟ ਦੇ ਬੋਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਗੇ ਅਤੇ ਧਿਟ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਧਾਗੇ ਦਾ ਵਾਦਨ ਧਾਮੇ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੇ 'ਗ' ਅਤੇ 'ਤਾ' ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਗੇ' ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਟ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਧਾਮੇ ਉਪਰ 'ਗੇ' ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਦੁਆਰਾ 'ਤਿ' ਦੇ ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਪੁੜੇ ਉੱਪਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗੂਠੇ ਦੁਆਰਾ 'ਟ' ਵਰਣ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਾਗੇਧਿਟ ਬੋਲ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਿਰ ਧਿਰ :

ਧਿਰ ਧਿਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ 'ਧਿ' ਬੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਧਾਮੇ ਉੱਪਰ 'ਗੇ' ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੁੜੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਉੱਪਰ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਉਂਗਲ ਅਤੇ 'ਰ' ਦੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਹਥੇਲੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਖਿਸਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਰ ਧਿਰ ਜਾਂ ਤਿਰ ਤਿਰ ਬੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪੁੜੇ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੋੜੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਚਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

6.3 ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ : ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਪੂੰਰਨਤਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾ ਨੂੰ ਨਿਮਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਾਥ ਅੰਗ : ਸਾਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਿਵੇਂ ਗਾਉਣਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਵਜਾਉਣਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਿਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਬੋਲ ਨਿਕਾਸ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅੰਗ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਥ ਅੰਗ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਝ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਢੁਕਵੇਂ ਬੋਲਾਂ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਜੈਤਾਲ (13 ਮਾਤਰੇ) ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੇ ਚਲਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸਾਥ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਥ ਦੇ ਬੋਲ (ਜੈਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਾਆਦੀਂਈ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਤਾਗੇਤਿਟ	ਕਿੜਧਾਤਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਗਦਿਗਨ	ਨਾਗੇਤਿਟ
X					2		
9	10	11	12	13			
ਕੇਤਿਟਤ	ਗਿਨਾਧਾਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਤਾ	ਗਦਿਗਨ			
	0		3				

ਸ਼ਾਨ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਿਹਾਈ ਨਾਲ ਸਮਾਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਚੁਣਾਵ ਸ਼ਾਨ ਵਾਦਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਸਾਥ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ, ਗਤਾਂ, ਚਕਰਦਾਰ ਤਿਹਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਧਾਦੂੰ, ਊਦੂੰ, ਨਟ, ਤ੍ਰਿਤਾ, ਕੈਕੈ, ਕੜਾਨ, ਤਕੜਾਨ, ਘੇਘੇ ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਕ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਉਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਦੀ ਧੁਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਲਹਿਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਲਈ ਇੱਕ ਪੈਮਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਰਤਾਲ ਵਿਚ ਤਾਲਬੱਧ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉੱਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਬੋਲ ਚਾਰਤਾਲ :

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਧਾਦੂੰ	ਊਦੂੰ	ਨਟ	ਤ੍ਰਿਤਾ	ਕੈਕੈ	ਕੈਤ੍ਰਕੜਧੇ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਘੇਘੇ	ਧਾਘੇ	ਘੇਧਾ	ਘੈਘੈ
X		0		2		0		3		4	
ਧਾਦੂੰ	ਊਦੂੰ	ਨਟ	ਤ੍ਰਿਤਾ	ਕੈਕੈ	ਕੈਤ੍ਰਕੜਧੇ	ਤਿਟ	ਆਕੜਾਂ	ਘੇਘੇ	ਧਾਘੇ	ਘੇਧਾ	ਘੈਘੈ
X		0		2		0		3		4	
ਧਾ	ਤੱਕੜਾਂ	ਘੇਘੇ	ਧਾਘੇ	ਘੇਧਾ	ਘੈਘੈ	ਧਾ	ਤੱਕੜਾਂ	ਘੇਘੇ	ਧਾਘੇ	ਘੇਧਾ	ਘੈਘੈ
X		0		2		0		3		4	
ਧਾ											
X											

ਗਤ : ਗਤ ਪਰਨ, ਕਾਇਦੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਅ ਲੈਅ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਵਾਰ ਦੋਗੁਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਾਰ ਚੌਗੁਣ ਵਿੱਚ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਜਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਤ ਦੇ ਬੋਲ ਪਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਚੀਲੇ ਅਤੇ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਧਾ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਿਹਾਈ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[1]

ਗੱਤ ਦਾ ਵਾਦਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਗੱਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਨਾਰ ਅਤੇ ਬੰਦ ਹੱਥ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਲਟਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੱਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

[1] ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ,** ਪੰਨਾ 32.

ਗਤ (ਤਿੰਨਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਾ	ਧਿੰਨਕ	ਤਾਕਿਟ	ਧਿੰਨਕ	ਧਾਤਿਰਕਿਟ	ਧਾਤਿਟ	ਧਿਗਨ	ਦਿਗਨ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਨਗਨ	ਨਗਨ	ਤਾਕਿਟ	ਧਿੰਨਕ	ਧਾਤਿਰਕਿਟ	ਧਾਤਿਟ	ਧਿਗਨ	ਦਿਗਨ
0				3			

ਗਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨੰ. 1 (ਤਿੰਨਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਕਿਟ	ਧਾਦੀਂ	ਤਾਕਿੜ	ਧੀਤਾ	ਤਕਧਾ	ਕਿਟਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਦੀਂਤਾ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਆਧਾ	ਆਕਿੜ	ਧਾਦੀਂ	ਤਾਧਾ	ਕਿਟਧਾ	ਕਤਧਾ	ਤਿਟਕਤਾ	ਗਦਿਗਨ
0				3			
1							
ਧਾ							
X							

ਗਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨੰ. 2 (ਤਿੰਨਤਾਲ) :

1	2	3	4
ਤਿਰਕਿਟਤਕਤਿਰ	ਤਿਰਕਿਟਤਕਤਾਤਿਰ	ਕਿਟਤਕਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਤਾਤਿਰਕਿਟ
X			
5	6	7	8
ਥੱਕੜਾਂਆਨ	ਆਧਾ	ਕਿਟਧਾ	ਕਿਟਧਾ
2			

9	10	11	12
ਤੇਏਟ	ਕਤਧੇਏਟ	ਧਾਕਿਟਤਕਧਾ	ਆਧਾਦੀਂਤਾ
0			
13	14	15	16
ਧਾਕਿਟਤਕਧੁਮ	ਕਿਟਤਕਗਦਿਗਨ	ਧਾਆਧਾ	ਆਧਾਆਧਾ
3			
ਧਾ			
X			

ਠਾਹ ਦੇ ਬੋਲ :

ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ (ਇਕਗੁਣ) ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਠਾਹ ਲੈਅ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਗਣਿਤਕ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦੁੱਤੀ ਰਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਚਲਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਠਾਹ ਦੇ ਬੋਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾ (ਤਿੰਨਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਿਟ	ਤੇਤਾ	ਕਿਟ	ਧਿਟ	ਤਤਾ	ਧਿਟ	ਕਿਟ	ਤਤਾ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਕਿਤਿਰ	ਕੜਤਿਕ	ਤਾਕੇ	ਨਾਧਿ	ਟਤ	ਕਤਾ	ਗਦਿ	ਗਨ
0				3			

ਠਾਹ ਦੇ ਬੋਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਜਾ :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਕਿੜਧਾ	ਕਿੜਧੇ	ਦੂੰ	ਦੂੰ	ਨਟ	ਤਤਾ	ਕਿਤਿਰ	ਕੜਤਿਕ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਤਾਕ	ਟਧਿ	ਟਤ	ਧਾਦੀਂ	ਤਾਘੇ	ਘੇਧਾ	ਧੀਂਦਾ	ਘੇਘੇ
0				3			
1							
ਧਾ							
X							

ਠਾਅ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਰਸੇ ਦੀ ਲਗ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਵਰਤਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਵਰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਣ ਉਪਰੰਤ ਸਮ ਉਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਰਸੇ ਦੀ ਲੱਗ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਚਲਨ ਜੋੜੀ ਦੀ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਲੰਬਤ ½, ¼ ਲੈਅਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਏਕ ਤਾਲ ਜਾਂ ਚਾਰ ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਠਾਅ ਦੀ ਤਿੰਨ ਅਰਸੇ ਦੀ ਲਗ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਠਾਅ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਰਸੇ ਦੀ ਲਗ (ਚਾਰ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਗੇਗੇ	ਤਿਟ	ਕਿੜਨਗ	ਤਿਟ	ਕਿਟਤਕ	ਤਾਅ	ਧਿਟ	ਤਾਧਾ	ਗੇਨ	ਟਤ	ਧਾਦੀ	ਗੇਨ
X		0		2		0		3		4	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਧਾਆ	ਗਿਦੀ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਤਾ	ਆਗੇ	ਆਨਾ	ਧਾਆ	ਗਿਦੀ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ
X		0		2			0		3		4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਤਾ	ਆਗੇ	ਆਨਾ	ਧਾਆ	ਗਿਦੀ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਤਾ	ਆਗੇ	ਆਨਾ
X		0		2		0		3		4	

1
ਧਾ
X

ਛੇੜਾਂ :

ਛੇੜਾਂ ਦਾ ਅਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ ਛੇੜਨਾ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਛੇੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠਾਅ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਕਾਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮ ਉਪਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਛੇੜਾਂ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਛੇੜਾਂ ਨਾਮੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀ ਮਿਲਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਤਿਗੁਣ ਜਾਂ ਚੌਗੁਣ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਮੁੰਹਾਂਦਰਾ ਤਿਗੁਣ ਜਾਂ ਚੌਗੁਣ ਲੈਅ ਵਿਚ ਨਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਮੁੜ ਮੁਖ ਲੈਅ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ 12 ਮਾਤਰੇ ਵਿਚ ਛੇੜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਤਾਲਬੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਛੇੜ (ਏਕਾਤਲ) :

1	2	3	4	5	6
ਧਾਆਤਿਟ	ਆਕੜਧੇਏ	ਟਤ	ਅਕਤਾ	ਘਦੀਂ	ਈਘਿੰਇੰਨ
X		0		2	
7	8	9	10	11	12
ਧਾ	ਕਿਣਨਕ	ਆਤ੍ਰਿਕੜਧੇ	ਏਤਾ	ਆਤਾਕੇਤ੍ਰਿਕੜ	ਧੇ
0		3		4	
1	2	3	4	5	6
ਏਤਾ	ਘਿਦੀ	ਈਘਿੰਇੰਨ	ਧਾਦੀ	ਧਾ	ਕਿਣਨਕ
X		0		2	
7	8	9	10	11	12
ਅਤ੍ਰਿਕੜਧੇ	ਏਤਾ	ਆਤਾਕੇਤ੍ਰਿਕੜ	ਧੇ	ਏਤਾ	ਘਿਦੀ
0		3		4	
1	2	3	4	5	6
ਈਘਿੰਇੰਨ	ਧਾਦੀ	ਧਾ	ਕਿਣਨਕ	ਅਤ੍ਰਿਕੜਧੇ	ਏਤਾ
X		0		2	
7	8	9	10	11	12
ਆਤਾਕੇਤ੍ਰਿਕੜ	ਧੇ	ਏਤਾ	ਘਿਦੀ	ਈਘਿੰਇੰਨ	ਧਾਦੀ
0		3		4	

ਧਾ

X

ਪ੍ਰਸਤਾਰ :

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਇਦੇ ਅਤੇ ਪਲਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਾਲ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[2]

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਗਤਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਚੌਂਕੜੀ :

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਵਾਸਤੇ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੰਤਰ ਰਿਆਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਝੌਂਕੜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇਕ ਚੌਂਕੜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਚੌਂਕੜੀ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ) :

1	2	3	4
ਧਾਆ ਤਿਟ	ਕਿਟ ਗਿੜ	ਨਗ ਕਤਾ	ਗਦਿ ਗਨ
X			

[2] ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ (ਪੰ.), **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਪੰਨਾ 37.

5	6	7	8	
ਧਾਆ ਤਿਟ	ਕਿਟ ਤਾਗੇ	ਤਿਟ ਕਤ	ਗਦਿ ਗਨ	
2				
9	10	11	12	
ਧਾਆ ਆਧਾ	ਆਆ ਧਾਆ	ਤਿਟ ਕਤ	ਗਦਿ ਗਨ	
0				
13	14	15	16	1
ਧਾਆ ਗਦਿ	ਗਨ ਧਾਆ	ਤਿਟ ਕਤ	ਗਦਿ ਗਨ	ਧਾ
3				X

ਤੋੜਾ : ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਜਾਂ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਲ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੰਚਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਕੇ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਤੋੜੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੋੜੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ (ਤਾਲ ਸੂਲਫ਼ਾਕਤਾ) :

1	2	3	4
ਘਿਧੀਨਤ ਘਿਧੀਨਤ	ਕੜਤਿਕ ਤਾਤਿਟ	ਕਿੜਤਿਕ ਤਾਆ	ਤਾਕੜ ਤਿਕਤਕ
X		2	

5	6	7	8	9
ਤਿਟਕਤ ਗਦਿਗਨ	ਆਧਾ ਆਆ	ਤਿਟਕਤ ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ ਤਿਟਕਤ	ਗਦਿਗਨ ਧਾਆ
	0		3	
10	1			
ਤਿਟਕਤ ਗਦਿਗਨ	ਧਾ			
	X			

ਤੋੜਾ ਨੌ ਧਾ (ਤਾਲ ਸੂਲਫ਼ਾਕਤਾ) :

1	2	3	4	5
ਤਾਕੇਏਨਧਾਆ	ਗਦਿਗਨਧਾਆ	ਤਿਟਕਤਗਦਿਗਨ	ਧਾਆਤਾਕੇਏਨ	ਧਾਆਗਦਿਗਨ
X		2		
6	7	8	9	10
ਧਾਆਤਿਟਕਤ	ਗਦਿਗਨਧਾਆ	ਤਾਕੇਏਨਧਾਆ	ਗਦਿਗਨਧਾਆ	ਤਿਟਕਤਗਦਿਗਨ
0		3		
1				
ਧਾ				
X				

ਤਿਹਾਈ :

ਤੋੜੇ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ਲਿਤਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਜਾਉਣਾ ਤਿਹਾਈ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਉੱਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ: ਬੇਦਮ ਤਿਹਾਈ ਅਤੇ ਦਮਦਾਰ ਤਿਹਾਈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿਚ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਤਿਹਾਈ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧੇਏ	ਤਾਆ	ਤਕਿਟਧੇ	ਕਿਟਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਤਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਤਕਿਟਧੇ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਕਿਟਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਤਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਤਕਿਟਧੇ	ਕਿਟਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਤਾ	ਗਦਿਗਨ
0				3			
1							
ਧਾ							
X							

ਪਰਨ :

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਲੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋੜੀ ਦਾ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰਨ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਹ ਪਖਾਵਜ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।"[3] ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਖਾਵਜ ਤੋਂ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਅਰਸੇ ਜਾਂ ਆਵਰਤਨ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬੋਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਪਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

[3] ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), **ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 136.

ਜੋੜੀ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤ ਆਵਰਤਨਾਂ ਤਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਪਰਨਾਂ ਵੀ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਨਾਂ ਪਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ:

ਕਮਾਲੀ ਪਰਨ : ਕਮਾਲੀ ਪਰਨ ਦੇ ਇਕ ਪੱਲੇ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤਿਹਾਈ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਧਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਜਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲੇ ਆਵਰਤਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਧਾ, ਦੂਸਰੇ ਆਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵਾਂ ਧਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ ਧਾ ਸਮ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ : ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਪਰਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤਿਗੁਣ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ : ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਪਰਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਚਾਰ ਅੱਖਰੀ ਪਰਣ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਚੌਗੁਣ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਰਨ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਾਨਧਿ	ਕਿਟਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਧਾਨਧਿ	ਕਿਟਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ
0				3			
1	2	3	4	5	6	7	8
ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਅ	ਧਾਨਧਿ	ਕਿਟਧਾ
X				2			

9	10	11	12	13	14	15	16
ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾ	ਆਧਾ	ਗਦਿਗਨ

1
ਧਾ
X

ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਿਕਿਟ	ਤਗਨ	ਧਿਕਿਟ	ਤਗਨ	ਕੇਤ੍ਰਕ	ਧਿਕਿਟ	ਕੇਤਿਟ	ਤਗਨ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਧਗਨ	ਤਗਨ	ਨਗਨ	ਨਗਨ	ਨਗਿਤ	ਟਕਤ	ਕਤਾਗਿ	ਦੀਗਨ
0				3			
1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਗਨ	ਕਆਤ	ਧਗਨ	ਕਆਤ	ਧਾਆਗਿ	ਦੀਗਨ	ਨਗਨ	ਕੇਤ੍ਰਕ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਧਿਕਿਟ	ਕੇਤਿਟ	ਤਗਨ	ਧਆਨ	ਧਾਆ	ਧਾਆਨ	ਧਾਆ	ਧਾਆਨ
0				3			

1
ਧਾ
X

ਚਾਰ ਅੱਖਰੀ ਪਰਨ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6	7	8
ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧੇਏਤਾ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧੇਏਤਾਆ
0				3			

1	2	3	4	5	6	7	8
ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ
X				2			
9	10	11	12	13	14	15	16
ਧਿਟਧਿਟ	ਧਾਗੇਤਿਟ	ਧੇਏਤਾਆ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ	ਧਾਆ	ਗਦਿਗਨ
0				3			
1							
ਧਾ							
X							

ਮੁਖੜਾ :

ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਸਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਜਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖੜਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਅਰਸੇ ਜਾਂ ਆਵਰਤਨ ਦੇ ਮੁਖੜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਰਸੇ ਦੇ ਮੁੱਖੜੇ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਸੂਲਫਾਕਤਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦੋ ਅਰਸੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਖੜੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ:

ਦੋ ਅਰਸੇ ਦਾ ਮੁਖੜਾ (ਤਾਲ ਸੂਲਫਾਕਤਾ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ	ਤਿਤਾਆਕ	ਧਾਦੀਂ	ਤਕੱਨਾ	ਧਾਆ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ
X		2			0			3	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਿਤਾਆਕ	ਧਾਦੀਂ	ਤਕੱਨਾ	ਧਾਆ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗੇਗੇ	ਤਿਤਾਆਕ	ਧਾਦੀਂ	ਤਕੱਨਾ
X		2			0			3	

ਅਚਾਨਕ :

ਇਹ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਮ ਉੱਪਰ ਆ

ਕੇ ਅਚੰਭਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ, ਗੁਣੀਜਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਚਾਨਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਪੁੰਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੌਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਸਰੂਪ ਚਾਰ ਤਾਲ ਦੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਅਚਾਨਕ (ਚਾਰ ਤਾਲ) :

1	2	3	4	5	6
ਕੈਤ੍ਰਿਕੜਧੇ	ਟਤਗੇਗੇ	ਨਾਨਕੱਧਾ	ਦੀਂਤਕਿਟ	ਧਾਆਤਾਕੇ	ਤ੍ਰਿਕੜਤਿਕਤਾ
X		0		2	
7	8	9	10	11	12
ਤਾਆਨੜਿ	ਧਾਆਤਿਟ	ਕੱਤਾਗੇਏ	ਕੇਏਗੇਗੇ	ਧਾਆ	ਕਤਾਗਦਿਗਨ
0		3		4	

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਪੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੀ ਇਹ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਤਾਲ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਸ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਸ ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਮਝਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.4 ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲ :

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁੱਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ

ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ

ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਟਰਮੀਨਾਲੋਜੀ (Gurmat Sangit Terminology) ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਲ ਵੇਰਵਾ :**

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਟਰਮੀਨਾਲੋਜੀ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

— ਅਸ਼ਟ ਮੰਗਲ (ਪੰਨਾ 141)

— ਆੜਾਚੌਤਾਲ (ਪੰਨਾ 134)

— ਇਕ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 134)

— ਇਕਵਾਈ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 134

—ਇੰਦ੍ਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 142)

—ਸੰਗ ਵਿਕਰਮ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 175)

—ਸਰਸਵਤੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 174)

—ਸਵਾਰੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 172)

—ਸਾਗਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 174)

—ਸੂਲਤਾਲ (ਪੰਨਾ 138)

—ਸ਼ੜ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 178)

—ਸਿਖਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 177)

—ਹਨੁਮਾਨ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 178)

—ਕਲਾਵਤੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 180)

—ਕਹਿਰਵਾ (ਪੰਨਾ 134)

—ਕੱਵਾਲੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 134)

—ਗਜਝੰਪਾ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 146)

—ਗੰਡਕੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 147)

—ਗਜਲੀਲ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 146)

—ਕੁੰਭ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 144)

—ਗਣੇਸ਼ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 147)

—ਚਾਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 134)

—ਚੱਕ੍ਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 148)

—ਚਤੁਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 148)

—ਜਗਪਾਲ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 151)

—ਜੈ ਮੰਗਲ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 151)

—ਝਪ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 135)

—ਟੱਪਾ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 136)

—ਠੁਮਰੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 136)

—ਤਿੰਨ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 137)

—ਤਿਲਵਾੜਾ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 136)

—ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 180)

—ਤੀਵਰਾ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 136)

—ਦਾਦਰਾ (ਪੰਨਾ 137)

—ਦੀਪ ਚੰਦੀ (ਪੰਨਾ 137)

—ਧਮਾਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 137)

—ਧੁਮਾਲੀ (ਪੰਨਾ 137)

—ਨਾਰਾਇਣੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 181)

—ਪਸ਼ਤੋ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 159)

—ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ (ਪੰਨਾ 158)

—ਪੰਜਾਬੀ ਧਮਾਰ (ਪੰਨਾ 155)

—ਫਿਰੋਦਸਤ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 159)

—ਬਸੰਤ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 160)

—ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਗ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 161)

—ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 160)

—ਭਾਨਮਤੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 161)

—ਮਹੇਸ਼ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 166)

—ਮੱਤ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 163)

—ਯਤੀ ਲਗਨ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 167)

—ਰੁਦ੍ਰ ਤਾਲ/ਰੂਦਰ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 168)

—ਲਛਮੀ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 169)

—ਵਿਸ਼ਣੂ ਤਾਲ (ਪੰਨਾ 172)

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ 'ਤੇ ਵਾਦਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੋ ਤਾਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਲਾਂ ਹਨ:

— ਅਕਵਾਲੀ ਤਾਲ[4]

— ਪੰਜਾਬੀ ਠੇਕਾ/ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਲ[5]

- ਸੁਰ ਸਿਮਰਨ ਸੰਗੀਤ ਪੁਸਤਕ ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

— ਢਾਈਆ ਤਾਲ[6]

— ਵੱਡਾ ਗਣੇਸ਼ ਤਾਲ[7]

- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

— ਅਨੰਦ ਤਾਲ[8]

— ਜੋਤ ਤਾਲ[9]

---

[4] **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ,** ਪੰਨਾ 84.

[5] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 84.

[6] ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ (ਸੰਤ)**, ਸੁਰ ਸਿਮਰਨ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਸੱਤਵਾਂ),** ਪੰਨਾ 345.

[7] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 360.

[8] ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) (ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ),** ਪੰਨਾ 398.

— ਦੇਵ ਤਾਲ[10]

— ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਤਾਲ[11]

— ਨਾਰਾਇਣੀ ਤਾਲ[12]

— ਬਿਲਹੰਸ ਤਾਲ[13]

— ਰੂਪ ਤਾਲ[14]

— ਰਮਣੀਕ ਤਾਲ[15]

- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ) ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ 'ਮੰਗਲ ਤਾਲ'[16] ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

— ਯੱਕਾ ਤਾਲ[17]

— ਖੱਟ ਤਾਲ[18]

- ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

— ਬੀਰ ਤਾਲ[19]

— ਪਉੜੀ ਤਾਲ[20]

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਤਾਲਾਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

---

[9] ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ),** ਪੰਨਾ 397.
[10] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 398.
[11] **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 400.
[12] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 290.
[13] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 397.
[14] **ਉਹੀ।**
[15] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 398.
[16] **ਉਹੀ**, **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ),** ਪੰਨਾ (ਮੁਢਲਾ ਪੰਨਾ).
[17] ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ (ਗਿਆਨੀ), **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ),** ਪੰਨਾ 194.
[18] **ਉਹੀ।**
[19] ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ,** ਪੰਨਾ 217.
[20] **ਉਹੀ।**

6.4.1 ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ : ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ’ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- **ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਤਿੰਨਤਾਲ

— ਰੂਪਕ

— ਚਾਰਤਾਲ

— ਝਪਤਾਲ

— ਏਕਤਾਲ

- **ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਝੂਮਰਾ

— ਝਪਤਾਲ

— ਏਕਤਾਲ

— ਤਿਲਵਾੜਾ

— ਜਤਤਾਲ

— ਧਮਾਰ।

- **ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਸੂਲਤਾਲ

— ਚਾਰਤਾਲ

— ਤੀਵਰਾ

— ਧਮਾਰ

— ਸੂਲਫਾਕਤਾ।

- **ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਫਰੋਦਸਤ

— ਜਤਤਾਲ

— ਮਤਤਾਲ

— ਤਿੰਨਤਾਲ

— ਰੂਪਕ ਤਾਲ

— ਮਹੇਸ਼ ਤਾਲ

— ਜਗਪਾਲ ਤਾਲ

— ਭਾਨੂਮਤੀ ਤਾਲ

— ਜੈ ਤਾਲ

— ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ

— ਏਕਤਤਾਲ

— ਸਾਢ

— ਪੌਣ ਤੇ ਸਵਾਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ

— ਕਲਾਵਤੀ ਤਾਲ

— ਰੂਪ ਤਾਲ

— ਜੋਤ ਤਾਲ

— ਬਿਲਹੰਸ ਤਾਲ

— ਦੇਵ ਤਾਲ

— ਨਾਰਾਇਣੀ ਤਾਲ।

- **ਠੁਮਰੀ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਦੀਪਚੰਦੀ

— ਜਤਤਾਲ

— ਠੁਮਰੀ ਲਈ 8 ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ 4 ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ।

- **ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ :**

— ਕਹਿਰਵਾ (ਬੈਠਵਾਂ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਠੇਕਾ)

— ਦਾਦਰਾ

— ਰੂਪਕ ਤਾਲ

— ਅੱਧਾ ਤਿਨਤਾਲ

— ਭਜਨ ਠੇਕਾ।

- **ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ** :

— ਪਉੜੀ ਤਾਲ।

ਜੋੜੀ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੂਬੀ ਕਾਰਨ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਧਰੁਪਦ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਵਜਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਕ ਰੂਪ ਵਾਰ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਧਰੁਪਦ, ਖਿਆਲ ਅਰਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਧੀਨ ਠੁਮਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਜੋ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਅਧੀਨ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਲਈ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਧਰੁਪਦ ਆਧਾਰਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਹਾਅ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਾਰ, ਅੰਜੁਲੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬਰਾਬਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ।

ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਗਤੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਵੱਲਭਨਾਥ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤਕ ਮੰਡਲੀ, ਅਕਬਰ ਕਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਗੀਤ ਜੀਵੀਆਂ ਦੀ 'ਕੀਰਤਨੀਆ' ਪਰੰਪਰਾ, ਮਥੁਰਾ (ਬ੍ਰਜ) ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੀ ਧਰੁਪਦ ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ (ਮੇਵਾੜ) ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਦੱਤਿਆ ਦੇ ਬ੍ਰਜ ਮੰਡਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ 'ਗੁਰਵ' ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਹੀਆ ਹਨ।ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ (ਅਵਨਧ) ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੱਧਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੂਤੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਲਾਹਣੀਆ, ਘੋੜੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਵਾਰਾਂ, ਚਉਬੋਲੇ, ਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ਼ਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਲ ਪੱਖ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ, ਮਰਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਆਦਿ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗਾਇਨ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਹੀ ਤਾਲ ਪੱਖ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਰਫ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਵਨਧ ਸਾਜ ਜੋੜੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜੋੜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਧ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਜਲਦ ਹੀ ਇਹ ਸਾਜ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਅੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਦਗਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮੰਚ ਉਪਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਕ ਜੋੜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਲਾਹੌਰ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ। ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣਾ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹਸਤੀ

ਵਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠੱਠਾ ਟਿੱਬਾ, ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ, ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਲੰਗ, ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ, ਭਾਈ ਰਾਖਾ, ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਸ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਬਾਗ, ਭਾਈ ਮਹੰਧਾ ਜਿਹੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ 'ਜੋੜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਵਧੀ ਫੂਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨ, ਰਾਗੀ, ਸਾਜਿੰਦੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ, ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਠੇਠ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਘਰ, ਜਤਿ ਅਤੇ ਛੰਤਾਂ ਕੀ ਜਤਿ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਹੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਰਸਾ, ਸਾਢ, ਸੂਤ, ਸਵਾਈ, ਸਤਰੰਗੀ, ਸ਼ਾਨ, ਕੁਆੜ, ਕੁਆੜੀ, ਚੌਂਕੜੀ, ਛੇੜਾਂ, ਜੁੜਵੇਂ ਬੋਲ, ਜੋੜੀ ਦੇ ਅੰਗ, ਭਰੀ, ਤਿੰਨ ਅਖਰੀ, ਪਰਨ, ਥਾਪ, ਦਮਦਾਰ ਤਿਹਾਈ, ਦਵਾਲ, ਦੁਗਣ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁੱਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨਤਾਲ, ਰੂਪਕ, ਚਾਰਤਾਲ, ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਝੂਮਰਾ, ਝਪਤਾਲ, ਏਕਤਾਲ, ਤਿਲਵਾੜਾ, ਜਤਤਾਲ, ਧਮਾਰ, ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਅੰਗ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲਤਾਲ, ਚਾਰਤਾਲ, ਤੀਵਰਾ, ਧਮਾਰ, ਸੂਲਫਾਕਤਾ, ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰੋਦਸਤ, ਜਤਤਾਲ, ਮਤਤਾਲ, ਤਿੰਨਤਾਲ, ਰੂਪਕ ਤਾਲ, ਮਹੇਸ਼ ਤਾਲ, ਜਗਪਾਲ ਤਾਲ, ਭਾਨੂਮਤੀ ਤਾਲ, ਜੈ ਤਾਲ, ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ, ਏਕਤਤਾਲ, ਸਾਢ, ਪੌਣ ਤੇ ਸਵਾਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ, ਕਲਾਵਤੀ ਤਾਲ, ਰੂਪ ਤਾਲ, ਜੋਤ ਤਾਲ, ਬਿਲਹੰਸ ਤਾਲ, ਦੇਵ ਤਾਲ, ਨਾਰਾਇਣੀ ਤਾਲ, ਠੁਮਰੀ ਅੰਗ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪਚੰਦੀ, ਜਤਤਾਲ, ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਰਵਾ (ਬੈਠਵਾਂ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਠੇਕਾ), ਦਾਦਰਾ, ਰੂਪਕ ਤਾਲ, ਅੱਧਾ ਤਿਨਤਾਲ, ਭਜਨ ਠੇਕਾ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਖਿਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਵੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਗਣਿਤਕ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦੁੱਤੀ ਰਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉਪਰ ਵਾਦਨ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਥ, ਜਤ ਅਤੇ ਗਤ ਦਾ ਬਾਖੂਬੀ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਅੰਗ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਸਾਥ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ

ਅਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਦਨ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋੜੀ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕਤਾ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਈ, ਜੋ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਉਪਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਉਪਰ ਵਜਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਤਾਲ ਦਾ ਵਾਦਨ ਵਾਰ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ ਜੋੜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਹਾਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹਿਤ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਹੀ ਉਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਰਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣੇ, ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।

ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੇਠ ਨਵੀਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਕਈ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਹਨਾਂ 'ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

— ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਉਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

— ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਚਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸਵਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

— ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ

ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

— ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ– I ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ

1. ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
2. ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ?
3. ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਅਕ (ਅਕਾਦਮਿਕ) ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
4. ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
5. ਸੰਗੀਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
6. ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਮਤ ਹਨ?
7. ਸ਼ੁਰਆਤ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ?
8. ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ?
9. ਕੀ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ?
10. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ?
11. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ?
12. ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦਾ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ?
13. ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੀ ਘਰਾਣਾ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਓ।
14. ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਾਲ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
15. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਓ।
16. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀ ਕੀ

ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

17. ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਲ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

18. ਇਹਨਾ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹਨ?

19. ਇਹਨਾ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋੜੀਵਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

20. ਇਹਨਾ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

21. ਕੀ ਅਜੋਕੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਘਰਾਣਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?

22. ਜੋੜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?

23. ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਲਾ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਓ?

24. ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇ ਕੀ ਤਕਨੀਕੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?

25. ਧਰੁਪਦ -ਧਮਾਰ, ਖਿਆਲ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇ ਜੋੜੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਵਰੂਪ ਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?

26. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਦੇ ਤਾਲ ਵਿਆਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

27. ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ/ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

28. ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਜਤ, ਸਥ ਅਤੇ ਗਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

29. ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਅੰਗ ਤੌਂ ਕੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ?

30. ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਅੰਗ ਤੌਂ ਕੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ?

31. ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਲਈ ਜੋੜੀ ਹੋਰ ਸਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗੀ ਕਿਉ ਹੈ?

32. ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨਵੀਨ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜ਼ੂਦਗੀ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਕੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ?

33. ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ?

34. ਵਿਦੇਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਿੱਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

35. ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ ਹੈ?

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ– II ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ ਸੂਚੀ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਚਿੱਤਰ	ਨਾਂਮ	ਅਹੁਦਾ	ਭੇਂਟਵਾਰਤਾ ਮਿਤੀ
1.		ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ।	21.09.2019
2.		ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ (ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ), ਦਿੱਲੀ।	15.10.2019
3.		ਉਸਤਾਦ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ	ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਬਾਜ, ਯੂਨਾਇਟਡ ਕਿੰਗਡਮ।	10.09.2019

4.		ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ.	24.09.2021
5.		ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਕਾਂਤ ਜੀ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ, ਜਲੰਧਰ।	14.10.2021
6.		ਪੰਡਿਤ ਕਾਲੇ ਰਾਮ ਜੀ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ, ਜਲੰਧਰ।	14.10.2021
7.		ਉਸਤਾਦ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਉਸਤਾਦ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ।	03.03.20219
8.		ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ	ਸਿੱਖ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ.	18.12.2020

9.		ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ.	14.10.2021
10.		ਉਸਤਾਦ ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ.	15.12.2020
11.		ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਸੰਪਾ. ਦੀ ਵਾਇਟਲ ਅੰਜਨ ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਜਰਨਲ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ), ਯੂ. ਐਸ. ਏ.	04.03.2021
12.		ਉਸਤਾਦ ਸੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਬਰਮਿੰਗਮ, ਯੂ. ਕੇ.	03.04.2020

13.		ਉਸਤਾਦ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ।	04.09.2020
14.		ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਿਖਰ ਨਾਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ	ਜ਼ੈਂਬੇ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਡਰੱਮਰ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ, ਮੁੰਬਈ।	08.06.2019
15.		ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਜ਼ਕਾਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।	27.11.2019
16.		ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ	ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਖੇੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।	25.05.2021
17.		ਭਾਈ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ	ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ	13.6.2019

18.		ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ	ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ	17.10.2019
19.		ਭਾਈ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।	01.02.2021
20.		ਉਸਤਾਦ ਸਤਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣਾ, ਦਸੂਹਾ, ਪੰਜਾਬ।	10.08.2019
21.		ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਹਰਿਆਣਾ।	10.10.2020
22.		ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ	ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ।	10.12.2020

23.		ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ, ਗਲੋਬਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਚੈਨਲ, ਪਟਿਆਲਾ	16.2.2021
24.		ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ	ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿਭਾਗ, ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।	20.07.2020

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ – III ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ

3.1 ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ।

3.2 ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ (ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ), ਦਿੱਲੀ

3.3 ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ, ਲਹੌਰ ਘਰਾਣਾ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ), ਯੂ. ਐਸ. ਏ.

3.4 ਪੰਡਿਤ ਰਮਾਕਾਂਤ ਜੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ, ਜਲੰਧਰ।

3.5 ਪੰਡਿਤ ਕਾਲੇ ਰਾਮ ਜੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾਵਾਦਕ, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ, ਜਲੰਧਰ।

3.6 ਉਸਤਾਦ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਉਸਤਾਦ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ।

3.7 ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਸਿੱਖ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ.

3.8 ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾ. ਦੀ ਵਾਇਟਲ ਅੰਜਨ ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਜਰਨਲ ਅਤੇ ਜੋੜੀਵਾਦਕ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆ ਬਾਜ), ਯੂ. ਐਸ. ਏ.

3.9 ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਿਖਰ ਨਾਦ ਕੂਰੈਸ਼ੀ, ਜ਼ੈਂਬੇ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਡਰੱਮਰ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ, ਮੁੰਬਈ।

3.10 ਸਰਦਾਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਜ਼ਕਾਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

3.11 ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਖੇੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

3.12 ਭਾਈ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ

3.13 ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ

3.14 ਭਾਈ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

3.15 ਉਸਤਾਦ ਸਤਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਦਲ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣਾ, ਦਸੂਹਾ, ਪੰਜਾਬ।

3.16 ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿਭਾਗ, ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ–IV
ਚਿਤਰਾਵਲੀ

4.1 ਮੀਆਂ ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼

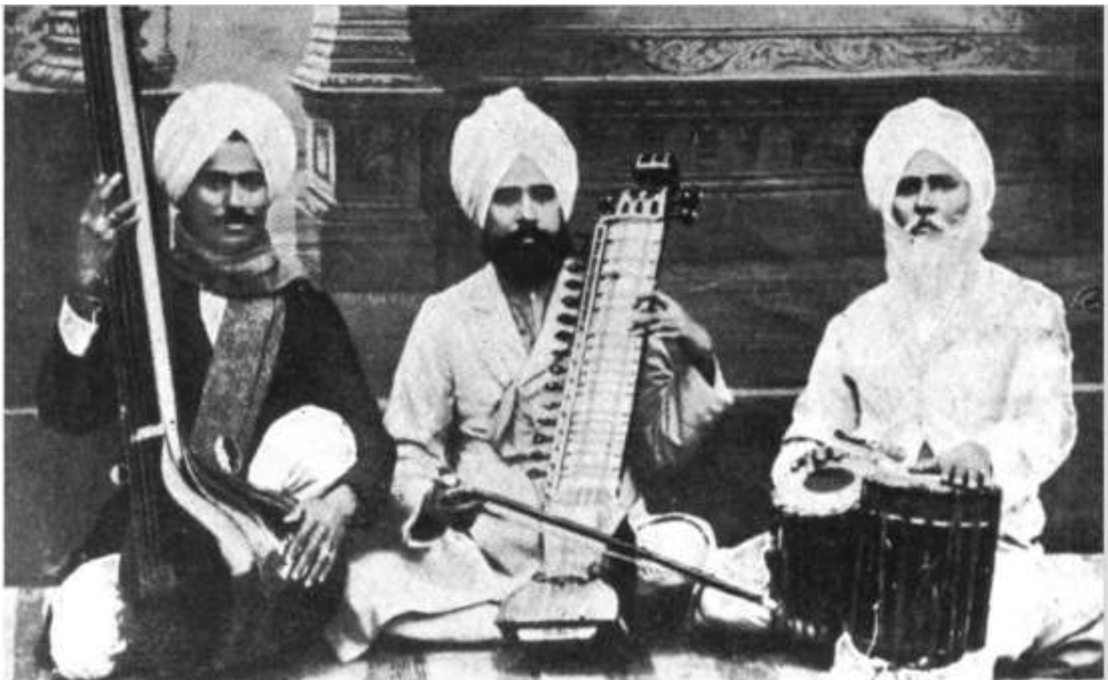

4.2 ਭਾਈ ਛੈਲਾ, ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ (1918)

4.3 ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜੋੜੀਵਾਦਨ

4.4 ਭਾਈ ਮੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ

4.5 ਭਾਈ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

4.6 ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਸੰਗਤ ਦੌਰਾਨ।

4.7 ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀਵਾਦਨ

4.8 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋੜੀਵਾਦਕ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜੀ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ। (ਖੱਬਿਓਂ ਪਹਿਲੇ)

4.9 ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਕਸੂਰ ਘਰਾਣਾ)

4.10 ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਰੰਗੜ, ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, 1995.

4.11 ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ।

4.12 ਭਾਈ ਗਾਮ ਰਬਾਬੀ ਜੋੜੀ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

4.13 ਜੋੜੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੂਪ।

4.14 ਜੋੜੀ ਦੇ ਧਾਮੇਂ ਉੱਪਰ ਆਟੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।

4.15 ਤਾਂਬਾ ਧਾਤ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਧਾਮਾ।

4.16 ਚੱਠੂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਧਾਮੇ ਦੀ ਖਿਚਾਈ ਲਈ ਗੱਟੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਜੋੜੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ।

4.17 ਸਟੀਲ ਧਾਤ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਧਾਮਾ।

4.18 ਲ਼ੱਕੜ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪੌਲਿਸ਼ ਚਮੜੇ ਦੀ ਦੁਆਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-V
ਤਾਲ ਸੂਚੀ

1. ਊਂਟਾ ਤਾਲ :

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਗੇ	ਤੀਂ	ਧਾ	ਧਾ	ਤੂ	ਨਾ	S
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		3		0		

2. ਅਸ਼ਟ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਕੜਧਾ	Sਨ	ਧੇ	ਤਾ	ਤਾ	ਗਿ	ਦੀ	ਗ	ਨ	ਕੜਧ	Sਨ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਤਕ	ਤਾ	S	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2		3					4		5			6		7		

3. ਅਸ਼ਟਮੰਗਲ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	S	ਤਿਟ	ਕਿਟ	ਧਿੰ	S	ਧਿੰ	S	ਕਿ	ਟਾ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਤੂੰ	ਨਾ	ਕੱ	ਤਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		3		0		4		5		6		0		7		8	

4. ਅਤਰਹਰੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	Sਤਾ ਕੇ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਤਾ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟ	ਕਿਟ	ਤੰ	ਤਾਕੇ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਧਾਗੇ	ਨਾਧਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		3			0			4		5		

5. ਅਨੰਦ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਤਿਟਕਿਟ	ਤਿੰਨਾ	ਤੀਂ	ਧਾਗੇ	ਧਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			0			3		

6. ਅਮਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਾ	ਦੰ	ਛਾ	ਕਿਟ	ਧਾਕਿ	ਟਧਾ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		0		

7. ਆੜਾ ਚੌਤਾਲ/ਆੜਾ ਚਾਰਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਥ	ਤਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		0		3		4		0		5	

8. ਇਕਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤੂ	ਨਾ	ਕ	ਧਾ	ਧਾਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		0		3		4	

9. ਇੰਦ੍ਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ S	ਤਾ	S ਕ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਧਾ	ਧਾ	ਤ	ਟਾ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਧਾ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2				3				4				5		6	

10. ਸਵਾਰੀ ਪੰਜ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	Sਤਾ	Sਕ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿ	ਟਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2				3				4		5	

11. ਸਿਖਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	S	ਤਿ	ਰ	ਕਿ	ਟ	ਧੁੰ	ਰੁ	ਤ	ਰ	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਤ	ਕਿ	ਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×						0						2		3		

12. ਸੂਲਫਾਕਤਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਥ	ਤੀ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਠੇਕਾ	ਧਾ	ਧਾ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਕਿਟ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		3		0	

13. ਸ਼ੇਖਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤੱਕ	ਧਿੰ	ਨਕ	ਥੋਂ	ਗਾ	ਧਿੰ	ਨਕ	ਧੁੰਮ	ਕਿਟ	ਕਤ	ਧਿਤ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਗਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×						0						2		3		

14. (1) ਹਨੁਮਾਨ ਤਾਲ (11ਮਾਤਰਾ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਛਾ	ਛਕ	ਤਿਟ	ਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਕ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3	4		5	6	7	8

(2) ਹਨੁਮਾਨ ਤਾਲ (22 ਮਾਤਰਾਂ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
ਬੋਲ	ਧਾ	`	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧੁ	ਮ	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧੇ	`	ਤਾ	`	ਤ	ਕ	ਧੇ	`	ਤਾ	`
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				3		4				5		6		7		8	

15. ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਗੇ	ਨਾ	ਤਿੰ	ਨਾ	ਕ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				0			

16. ਕਲਾਵਤੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾ	ਧਾSਤਿਟ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			3				

17. ਕੁੰਭ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਿਨ	ਤਕ	ਤਿਟ	ਧਾ	ਧਿੜ	ਨਕ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਗਦਿ	ਗਿਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	0	2	3	0	4	0	5	6	7	0

18. ਕੈਦਫਰਦੋਸਤ ਤਾਲ (ਮਾਤਰਾਂ 19)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਾ	ਕਤ	ਤਿੰ	ਤਾ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਛਾ	ਥ	ਛਾ	ਤਿਟਕਿਟ	ਤੂੰਨਾ	ਧੀਂਧੀਂ	ਨਗ	ਧੀਂਧੀਂ	ਨਗ	ਧੀ	ਧਿੰਤਾ	ਕਤ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			0			2		3		4		5			6		7	8

19. ਖਟਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	S	ਤ੍ਰਕ	ਧਾ	ਦੀਂ	ਤਾ	ਧਾ	S	ਣੀ	ਤਾ	ਦੀਂ	ਦੀਂ	ਤਾ	ਤ੍ਰਕ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		3		0		4		4		6		0	

20. ਖੜਗ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਕੱ	ਤਾ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਤਿਨ	ਨਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				0				3				4	

21. ਖੇਮਟਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤਿ	ਟ	ਨਾ	ਗੇ	ਗੇ	ਤਾ	ਤਿ	ਟ	ਨਾ	ਗੇ	ਗੇ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×						0					

22. ਗਜਝੰਪਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ S	ਧਿੰਨ	ਨਕ	ਤਕ	ਧਾ S	ਧਿੰਨ	ਨਕ	ਤਕ	ਤਿੰਨ	ਨਕ	ਤਕ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਦੀ	ਗਿਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				0				3		

23. ਗਜਲੀਲ ਤਾਲ

ਗੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਕਿਟ	ਘੇ	ਤਾ	ਤਾ	ਤਿਟ	ਘਿਨ	ਨਕ	ਗਦੀ	ਕਤ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਧੁਮ	ਕਿਟ	ਤਕ	ਘਦੀ	ਗਿਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				3			4		5		6	

24. ਗੰਡਕੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3 4	5	6	7	8
ਬੋਲ	ਦੇਤਦੇਤ	ਥੂੰਥੂੰ	ਧਾਕਤ ਦਤਾ	ਕਿਟਤਕ	ਦੇਤਦੇਤ	ਥੂੰਥੂੰ	ਧਾਕਤ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	2	3	4	5	6	7
ਮਾਤਰਾ	9	10 11	12	13	14	15	16 17
ਬੋਲ	ਦਿੰਤਾ	ਕੜਾਨ ਧਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਕਧਾ	ਥੂੰਗਾ	ਗਦੀਗਿਨ	ਨਗਦੇਤਾ ਤਿਟਕਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	8	9	10	11	12	13	14

25. ਗਣੇਸ਼ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1 2 3 4	5	6 7 8 9	10	11	12 13 14 15	16	17	18	19	20 21
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ ਤਾ ਦਿੰ ਤਾ	ਕੱ	ਤਿਟ ਧਾ ਦਿੰ ਤਾ	ਥ	ਤਿਟ	ਤਾ ਧਾਗੇ ਦਿੰ ਤਾ	ਧਾ	ਤਾ	–	ਤ	ਗਦੀ ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

26. ਚਤੁਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1 2	3 4 5	6 7	8 9	10 11 12	13 14 15
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ ਧਾ	Sਕ ਤਿ ਟ	ਧਾ S	ਤਾ ਤਾ	S ਕ ਤਿ ਟ	ਧਾ ਕਤ ਗਿੰਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	2	3	0	4	5

27. ਚਾਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ ਧਾ	ਦਿੰ ਤਾ	ਕਿਟ ਧਾ	ਦਿੰ ਤਾ	ਤਿਟ ਕਤ	ਗਦੀ ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	0	2	0	3	4

28. ਛੋਟਾ ਤਿੰਨਤਾਲ

ਗੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧੀਂ	S	ਧਾ	ਧਾ	ਧੀਂ	S	ਤਾ	ਤਾ	ਤੀ	S	ਧਾ	ਧਾ	ਧੀਂ	S	ਧਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				0				3			

29. ਜਗਪਾਲ ਤਾਲ

ਗੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨ	ਧਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×					2		3		4	

30. ਜੱਤ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8
ਬੋਲ	ਤਾਕਿ	ਧਿੰ	ਧਾਗ	ਧਿੰ	ਤਾਕੇ	ਤਿੰ	ਧਾਗੇ	ਧਿੰ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		0		3	

31. ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਕ	ਤਾ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2			3		4		

32. ਜੈ ਮੰਗਲ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਾ	ਕਿੜ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕੱਤਾ	ਗੇਨਾ	ਗੇਤਾ	ਗੇਨਾ	ਕਿੜ	ਧਾ	ਦਿਨ	ਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3		4	5	6		7	8	9

33. ਜੈਤ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਿੰ	S	ਧਾ	S	ਤਿਟ	ਕਿਟ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕਿਟ	ਕੱ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2				3			4	5	

34. ਜੈਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿ	ਟਾ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×					2				0		3	

35. ਜੋਤ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਾ	ਧਾSਤਿਟ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			3		

36. ਝਪ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤਿ	ਟਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਠੇਕਾ	ਧਿੰ	ਨਗ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਗ	ਕ	ਤਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਗ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			0		3		

37. ਝੂਮਰਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਿੰ	ਤਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤਿਰਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2				0			3			

38. (1) ਤਲਵਾੜਾ ਤਾਲ (16 ਮਾਤਰਾ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿੰ	ਤਿੰ	ਤਾ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				0				3			

(2) **ਤਲਵਾੜਾ** (ਗਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਲਵਾੜਾ ਤਾਲ ਦਾ 8 ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਠੇਕਾ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਤਾ	ਕਿਟ	ਧਾ	ਤਿਟਕਤ ਗਦੀਗਨਾ	ਧਾ
ਤਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਠੇਕਾ	ਧਾ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਤਾ	ਤਿਟਕਤ	ਗਦੀਗਨਾ	ਧਾ–ਧਾ	–
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				0			

39. ਤਿੰਨ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿੰ	ਤਿੰ	ਤਾ	ਤਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2				0				3			

40. ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਾ	ਧਿ	ਟ	ਧਿ	ਟ	ਧੁ	ਮ	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧਾ	ਤਿ	ਟ	ਕ	ਤ	ਧੇ	ਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	0	2	3	0	4		5		6		7	8	9	10		11	12	

41. ਤੀਵਰਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਦਿੰ	ਛਾ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਗਦਿ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		3	

42. ਦਸਮੇਸ਼ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	Sਕਿੜ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਤਾ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰਧਿੰ	ਕੱ	ਤਿੰ	ਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×					2			0	

43. ਦਾਦਰਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿੰ	ਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			0		

44. ਦੀਪਚੰਦੀ ਤਾਲ /ਚੰਚਲ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧੀਂ	S	ਧਾ	ਗੇ	ਤੀ	S	ਤਾ	ਤੀ	S	ਧਾ	ਗੇ	ਧੀਂ	S
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2				0			3			

45. ਦੇਵ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10 1/4
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ–1	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਿਟ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾ`ਤਿਟਕਿਧਾ`	ਤਿਟਕਿਟਧਾ`ਤਿਟ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ –2	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਿਟ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾ	ਧਿੰਧਿੰਨਾਧਿੰ	ਧਿੰ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3		4		5		

46. ਧਮਾਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਕ	ਧਿ	ਟ	ਧਿ	ਟ	ਧਾ	`	ਗ	ਤਿ	ਟ	ਤਿ	ਟ	ਤਾ	`
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×					2		0			3			

47. ਧੁਮਾਲੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਗ	ਧਿੰਨ	ਧਗ	ਤਿੰਨ	ਤਕ	ਧਿੰਨ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		0		3	

48. ਨਕਟਾ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਾ	ਕ	ਤਾ	ਧਾ	ਕ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			0		

49. ਨਾਰਾਇਣੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਕ	ਤਾ	ਧਾ	ਧਾਤਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ										

50. ਨੀਰਜ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਗੇ	ਨਾ	ਧੀ	ਨਾ	ਤਾ	ਕੇ	ਨਾ	ਤੀ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		0			3	

51. ਪਉੜੀ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਗੇ	ਤਿਟ	ਤਾ	ਗੇਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			

52. ਪਸ਼ਤੋ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਤਿੰ	`	ਨਕ	ਧਿੰ	`	ਧਾ	ਗੇ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		3	

53. ਫਰੋਦਸਤ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਤਿ	ਨਾ	ਕ	ਤੀ	ਧਾਤ੍ਰਿ	ਕਿੜਧਿ	ਨਗ	ਧਾਤ੍ਰਿ	ਕਿੜਧਿ	ਨਗ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3		4		5			6		

54. ਬਸੰਤੁ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੁ	ਮ	ਕਿ	ਟ	ਧੁ	ਮ	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧੁ	ਮ	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧਾ	ਤਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3		4				5				6			

55. ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਤੱਕ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾ	ਤੀਂ	ਤੀ	ਨਾ	ਤੀਂ	ਤੀਂ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		0		2		3		0		4		5	
ਮਾਤਰਾ	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਤੀ	ਨਾ	ਤੂੰ	ਨਾ	ਕੱ	ਤਾ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤੱਕ	ਧਿੰ	ਗਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	6		0		7		8		9		10		0	

56. ਬਿਲਹੰਸ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	9 1/4
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ–1	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾ`ਤਿਟਕਿਟਧਾ`	ਤਿਟਕਿਟਧਾ`ਤਿਟ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ–2	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾ	ਧਿੰਧਿੰਨਾਧਿੰ	ਧਿੰ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			3		4		

57. ਬੀਰ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਰਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	–ਤਾ	–ਕ	ਧਿੰ	–ਤਾ	–ਕ	ਤਿੰ	ਤਿਰਕਿਟ	ਤਿੰ	ਨਾ	ਤਿੰ	–ਤਾ	–ਕ	ਧਿੰ	–ਤਾ	–ਕ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2			3			0				4			0		

58. ਭਾਨਮਤੀ ਤਾਲ

ਰੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਤਿੰ	ਨਾ	ਕ	ਤੀ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ
ਤਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਠੇਕਾ	ਧਾ	ਤ੍ਰਿਕ	ਧਿੰ	ਨਗ	ਧਿਟ	ਧਿਟ	ਧਾਗੇ	ਤਿਟ	ਤਿੰ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2		3		4		

59. ਮਹੇਸ਼ ਤਾਲ

ਰੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2		3		

60. ਮਣੀ ਤਾਲ

ਰੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	Sਤਾ	Sਕ	ਧੀਂ	ਧੀਂ	ਧਾ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕੱਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2		3		4			

61. ਮੱਤ ਤਾਲ

ਰੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	ਤ੍ਰਿਕੜ	ਧੀਂ	ਧਾ	ਤਿ	ਟਾ	ਧਾਗੇ	ਨਧਾ	ਤ੍ਰਿਕੜ
ਤਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਠੇਕਾ	ਧਾ	ਧਿੰ	ਨਕ	ਧਿੰ	ਨਕ	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			3			

62. ਮੱਤ ਤਾਲ/ਅਸ਼ਟ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1 0	11	12	13	14	15	1 6	1 7	18	19	20	21
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਕੜਧਾ	Sਨ	ਧੇ	ਤਾ	ਤਾ	ਗਿ	ਦੀ	ਗ	**ਨ**	ਕੜਧਾ	Sਨ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਤਕ	ਤਾ	S	ਤਿਟ	ਕਤਾ	ਗਿਦੀ	ਗਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×				2		3					4		5			6		7		

63. ਤਾਲ ਯਤੀ ਲਗਨ

ਰੁਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਧਾ	ਤਿਟ	ਕਤ	ਗਦੀਗਿਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			

64. ਰਮਣੀਕ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	½
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿਟ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤੂ	ਨਾ	ਕ	ਤਾ	ਧਾ	ਧਾSਤਿਟ	ਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3		4				

65. ਰੁਦਰ ਤਾਲ(ਰੁਦ੍ਰ ਤਾਲ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਧੀਂ	ਨਾ	ਤਾ	ਤੀਂ	ਨਾ	ਕੱ	ਤਾ	ਧੀਂ	ਨਾਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×	2	0	3	4	5		6	7	8	0

66. ਰੂਪਕਤਾਲ/ਢਾਈ ਤਾਲ/ਗੀਤ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਤਿੰ	ਤੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	ਨਾ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	0 ×			2		3	

67. ਲਘੂ ਮੱਤਿ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਾ	S	ਧਿੰ	ਤਾ	ਕ	ਧਿੰਨਾ	ਗਿੰਨਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×			2			3	4	5

68. ਵਿਸ਼ਣੂ ਤਾਲ (36 ਮਾਤਰਾਂ)

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਾ	`	ਧਿ	ਟ	ਧਿ	ਟ	ਧਾ	`	ਤਾ	`	ਧਿ	ਟ	ਧਿ	ਟ	ਧਾ	`	ਦਿ	ਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2		3				4		5		5		6			
ਮਾਤਰਾ	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿ	ਟ	ਧਿ	ਟ	ਧਾ	`	ਕਿ	ਟ	ਤ	ਕ	ਧ	ਦਿ	ਗਿ	ਨ	ਧਾ	`	ਦਿ	ਨ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	7				8		9		10		11		12		13			

69. ਵਿਕ੍ਰਮ ਤਾਲ

ਮਾਤਰਾ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲ	ਧਿੰ	ਤਿਟਕਿ	ਧਿੰ	ਨਾਕੇ	ਤਿਟ	ਤਿੰ	ਤਾਕੇ	ਤਿਟ	ਧਿੰ	ਧਾਗੇ	ਨਾਧਾ	ਤਿਟਕਿਟ
ਤਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ	×		2			0			3			

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) : **ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969.

ਅਗਰਵਾਲ, ਵਿਨੈ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) : **ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

ਅਣਖੀ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) : **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ**, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਯਤੀਮਖਾਨਾ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ** (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1979.

ਐਬਟਾਬਾਦ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ (**ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ : **ਗੁਰਮਿਤ ਸੰਗੀਤ** (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ), ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1913.

ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ : **ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

ਉਹੀ : **ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ : ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998.

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) : **ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼**, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼ ਸੈੱਲ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

ਕੰਵਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ : **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:)	:	**ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਇਕ ਤੋਂ ਤਿੰਨ),** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996.
ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	:	**ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ,** ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.
ਗੰਧਰਵ, ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ)	:	**ਸੁਰ ਸਿਮਰਣ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਇੱਕ ਤੋਂ ਸੱਤ),** ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ ਡੁਮੇਲੀ, ਬਾਰਾਸਤਾ ਫਗਵਾੜਾ,ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ, 2006.
ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	:	**ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ,** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.
ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.)	:	**ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰਿਮਤੀ ਗ੍ਰੰਥ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998.
ਉਹੀ	:	**ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ,** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000.
ਉਹੀ :		**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, 2000.
ਗਿੱਲ, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	:	**ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.
ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.)	:	**ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ**, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.
ਚਾਕਰ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	:	**ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:)	:	**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

ਉਹੀ : **ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ**, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991.

ਉਹੀ : **ਵਾਦਨ ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

ਤੀਬਰ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ : **ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ**, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ, ਮਹਿਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ:) : **ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਗਰ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006.

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : **ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ),** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

ਨਰੂਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ : **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਬਿਓਰੈ**, ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਮਲੋਟ, 1985.

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : **ਕੀਰਤਨ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992.

ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ :

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਨਮੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ. ਮੰ.) : **ਅੰਗਰੇਜੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਸਤਵੀਂ ਛਾਪ),** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) : **ਤੁਕ ਤਤਕਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1999.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.) : **ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਤੇ ਕੋਸ਼ : ਕਬਿੱਤ ਸਵੈਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1996.

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ (ਜਿਲਦ 1-10),** ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ (ਡਾ.) (ਟੀਕਾਕਾਰ), ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : **ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਟੀਕ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011.

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) : **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ 1,2),** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ : **ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਉਹੀ : **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ),** ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1999.

ਘੁੰਮਣ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.) ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥਲ ਪੁਰੀ ਤੇ ਹੋਰ : **ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼**, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ , 1983.

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) : **ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼,** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.

ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.) : **ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ : ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,** ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1989.

ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.) : **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.) : **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਅਲਾ, 2002.

ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.) : **ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ 1,2),** ਗੁਰਰਤਨ ਪਬਸ਼ਿਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.)	:	**ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ 1,2),** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2013.
ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)	:	**ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ,1970.
ਉਹੀ	:	**ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ),** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.
ਉਹੀ ਵਿਭਾਗ	:	**ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.
ਨਾਭਾ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਹਰੀ ਜੀ)	:	**ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੁਕ-ਤਤਕਰਾ (ਜਿਲਦ 1,2),** ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.
ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ	:	**ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960.
ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ),	:	**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995.
ਵੇਦਾਂਤੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	:	**ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998.

ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ :

	:	**ਸੰਗੀਤ**, ਘਰਾਣਾ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ 1982.
ਨਰੂਲਾ , ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	:	**ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਨੇ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ**, ਫਰਵਰੀ - 1987.
ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.)	:	**ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ**, **ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ**, ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 2014.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.) : **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ**, **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

ਉਹੀ : **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ**, **ਸੰਗੀਤਕ ਗਾਇਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

ਓਹੀ : **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ,

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਸ਼ੁਕਲ ਜੋਗਮਾਇਆ (ਡਾ.) : **ਤਬਲੇ ਕਾ ਉਦਗਮ, ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ,** ਦਿੱਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਯ, ਦਿੱਲੀ, 2003.

ਗਰਗ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ (ਡਾ.) : **ਭਾਰਤ ਕੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ,** ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਿਆਲਿਯ ਹਾਥਰਸ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 2013.

ਗੁਪਤਾ, ਨਿਸ਼ੀ : **ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਸੈਧਾਂਤਿਕ ਪਕਸ਼,** ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 2010.

ਭੈਰਵੀ, (ਡਾ.) : **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ,** ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 2015.

ਮਿਸਤ੍ਰੀ, ਅਬਾਨ ਈ. (ਡਾ.) : **ਪਖਾਵਜ ਔਰ ਤਬਲਾ ਕੇ ਘਰਾਨੇ ਏਵਮ ਪਰੰਪਰਾਏਂ,** ਐੱਸ. ਜਿਜਿਨਾ ਸ੍ਵਰ ਸਾਧਨਾ ਸਮਿਤੀ, ਮੁੰਬਈ, 2000.

ਮਿਸ਼ਰ, ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ (ਡਾ.) : **ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾਓਂ ਕੇ ਵਾਦਯ,** ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 2014.

ਮਿਸ਼ਰ , ਛੋਟੇ ਲਾਲ (ਪੰ.) : **ਤਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ**, ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 2010.

ਅਜਯ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) : **ਪਖਾਵਜ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਏਵਮ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ**, ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 2010.

ਪੈਂਤਲ, ਗੀਤਾ, (ਪ੍ਰੋ.) : **ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ**, ਰਾਧਾਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 1999.

ਸ਼ਰਮਾ, ਭਗਵਤ ਸ਼ਰਨ : **ਤਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਗ (ਸੰਪਾ.),ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਯਾਲਯ ਹਾਥਰਸ, 2010.

ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰਪਾਲ : **ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

ਸ੍ਰੀਧਰ, ਪਰਾਂਜਪੇ ਸ਼ਰਤਚੰਦਰ : **ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਚੋਖੰਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1985.

ਹਰਜਸ ਕੌਰ (ਡਾ.) : **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ** : ਪਰਿਚਯਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 11 ਫੋਰਟ ਬਜ਼ਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1993.

ਗਰਗ, ਪ੍ਰਭੂ ਲਾਲ : **ਤਾਲ ਅੰਕ**, ਪ੍ਰਭੂ ਲਾਲ (ਸੰਪਾ.), ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਯਾਲਯ, ਹਾਥਰਸ, 1997.

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),
ਯਸ਼ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.) : **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ**, ਸ਼ਬਦਨਿਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 1999.

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : **ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ**, ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਐਸ.ਓ. 57, 53, 59, ਸੈਕਟਰ 17-ਸੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1991.

ਜੋਸ਼ੀ, ਉਮੇਸ਼ : **ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਿਰੋਜ਼ਾਬਾਦ, 1957.

ਰਾਏਚੌਧਰੀ, ਵਿਮਲਕਾਂਤ (ਅਨੁ.), : **ਰਾਗ ਵਿਆਕਰਨ**, ਮਦਨ ਲਾਲ ਵਿਆਸ ਭਾਰਤੀਯ ਗਿਆਨਪੀਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, 1998.

ਬੰਧੋਪਾਧਯਾਯ, ਸ਼੍ਰੀਪਦ : **ਸੰਗੀਤ ਭਾਸ਼ਯ**, ਬੀ.ਆਰ. ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ, ਦਿੱਲੀ, 1994.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ:

Nijhawan, Michael : **From Divine Bliss To Ardent Passion : Exploring Sikh Religious Aesthetics Through The Dhadi Genre**, History of Religions, The University of Chicago Press ,Vol. 42, No. 4 May, 2003.

Purewal, Navtej K. : **Sikh/Muslim Bhai-Bhai? Towards a Social History of the Rababi Tradition of Shabad Kirtan,** Sikh Formations, Vol. 7, No. 3, December, 2011.

Sushil Kumar Saxena : **The Winged Form: Aesthetical Essays on Hindustani Rhythm**, New Delhi: Published by Sangeet Natak Akademi and D.K. Printworld, 2012.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ:

Jagjit Singh : **The Sikhism Culture**, Amritsar : History and Religion, Chattar Singh Jivan Singh, 2008.

Kanwarjit Singh : **Kirtan Reets of Bhai Sahib Bhai Randhir Singh Ji**, New Delhi: Vikas Puri, 1999.

Mansukhani, Gobind Singh : **Indian Classical Music And Sikh Kirtan**, New Delhi: Oxford IBH Publishing Co., 1982.

Encyclopaedia :

Gurnam Singh (Dr.) : **Sikh Musicology**, Kanishka Publisher, New Delhi, 2001.

Gurnam Singh (Dr.) (Etl.al) : **Gurmat Saṅgīt Terminology**, Punjabi (Tri-lingula) University Patiala, 2012.

Mansukhani, Gobind Singh : **Indian Classical Music and Sikh Kirtan**, Oxford Publishing Co., New Delhi, 1982.

Maculiffe, Max Arthur : **The Sikh Religion**, S. Chand & Co., New Delhi, 1963.

Harbans Singh (Chif Edi.) : **The Encyclopedia of Sikhism (Vol. I to IV),** Punjabi University, Patiala, 1997.

Patnaik, Praveen : **Encyclopedia of Music (Vol I, IV)**, Ajey Verma for Commonwealth Publishers, New Delhi, 2005.

Web Links :

1. https://www.facebook.com/Keertan.org/videos/574599463312440/
2. https://www.facebook.com/News18Punjab/videos/801758163617646/
3. https://www.youtube.com/watch?v=Lz8D0Ei3jKY
4. https://www.youtube.com/watch?v=SvLXjGx0q9g
5. https://anadfoundation.org/about/board-of-trustees-advisors-of-the-anad-foundation/bhai-baldeep-singh/
6. https://www.youtube.com/watch?v=SvLXjGx0q9g&t=109s
7. https://www.vitalanjan.com/the-paran-as-pointer/
8. www.rajacademy.com
9. anadfoundation.org
10. https://anadfoundation.org/about/board-of-trustees-advisors-of-the-anadfoundation/bhai-baldeep-singh/